પ્રિય પુસ્તક છે ને તેમને તે કંઠસ્થ પણ છે. પૂ. ગુરુદેવના અધ્યાત્મરસ ભરેલાં પ્રવચનોનો લાભ લેતાંલેતાં એકવાર તેમને એવી ભાવના જાગી કે, જો છહઢાળા ઉપર ગુરુદેવનાં પ્રવચનો થાય અને તે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થાય તો સમાજના ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તેના ભાવોની સમજણ પામે અને તેની સ્વાધ્યાયનો ખરો લાભ મેળવી શકે.—આવી ભાવનાથી તેમણે ગુરુદેવને છહઢાળા ઉપર પ્રવચનો કરવા વિનતિ કરી; અને તેના ફળરૂપે છહઢાળા ઉપર પૂ. ગુરુદેવના આ પ્રવચનો જિજ્ઞાસુઓના હાથમાં આવી રહ્યા છે. પૂ. ગુરુદેવે આ પ્રવચનો દ્વારા છહઢાળાનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે અને તેના ભાવો ખોલીને જિજ્ઞાસુ જીવો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. છહઢાળાનાં પ્રવચનોનું લગભગ એકહજાર પાનાં જેટલું લખાણ થાય તેમ છે; એટલે જિજ્ઞાસુઓ સુગમતાથી તેનું વાંચન અને પ્રચાર કરી શકે તે માટે છ અધ્યાયનાં પ્રવચનો છ પુસ્તકરૂપે છપાવવાનું નક્કી કરેલ છે. તેમાંથી આ ત્રીજું પુસ્તક આપના હાથમાં છે; ને બીજાં તૈયાર થાય છે.

આ પુસ્તકના રચનાર પં. શ્રી દૌલતરામજી એક કવિ છે. કોઈ કવિમાં માત્ર કાવ્યશક્તિ જ હોય તે પૂરતું નથી, પરંતુ તે કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ એવી પદ્યરચનામાં કરે કે જેનાથી [illegible] હિત [illegible] જ ઉત્તમ કવિ છે. [illegible] [illegible] માં તો ઠસાયેલા છે જ, અને એના જ [illegible] 'પ્રકૃતિ'ના [illegible] છે, [illegible]

હિતકર અધ્યાત્મપદ રચનારા સુકવિઓ સંસારમાં વિરલ જ હોય છે. એવી ઉત્તમ રચનાઓ વડે અનેક જૈન કવિઓએ જૈનશાસનને શોભાવ્યું છે. શ્રી જિનસેનાચાર્ય, સમન્તભદ્રાચાર્ય, અમૃતચંદ્રાચાર્ય, માનતુંગસ્વામી, કુમુદચંદ્રજી વગેરે આપણા પ્રાચીન સંત-કવિઓએ આધ્યાત્મિકરસઝરતી જે કાવ્યરચનાઓ કરી છે એની તુલના, અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ તો દૂર રહો પરંતુ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. હિન્દી સાહિત્યમાં પણ પં. બનારસીદાસજી, ભાગચંદજી, દૌલતરામજી, દ્યાનતરાયજી વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની પદરચનામાં અધ્યાત્મરસની ધારા વહેવડાવી છે,–જેમાંની એક રચના આ છહઢાળા છે. આ ગ્રંથસંબંધી અને ગ્રંથકર્તા સંબંધી કેટલોક પરિચય અગાઉના બે ભાગમાં આપ્યો છે, ત્યાંથી જોઈ લેવો.

પૂ. ગુરુદેવના આ પ્રવચનોમાંથી દોહન કરીને, ટૂંકા-ટૂંકા ૩૫૪ પ્રશ્નોત્તરનું સંકલન આ પુસ્તકના અંત ભાગમાં આપ્યું છે, તેમાં પણ જિજ્ઞાસુઓને રસ આવશે અને તે પ્રશ્નોત્તર દ્વારા આખા પુસ્તકનો સાર સમજવાનું બહુ સુગમ થશે. ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓ આવા વીતરાગી સાહિત્યનો વધુને વધુ લાભ લઈને વીતરાગવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે...એવી જિનેન્દ્રદેવના ચરણોમાં ભાવના ભાવું છું.

દીપાવલી

વીર નિર્વાણ સં. ૨૪૯૯ —બ્ર. હરિલાલ જૈન
સોનગઢ

પ્રમુખશ્રીનું નિવેદન

મને અત્યંત આનંદ થાય છે કે પૂજ્ય ગુરુદેવ સત્પુરુષ શ્રી કાનજી સ્વામીએ પંડિતવર્ય શ્રી દૌલતરામજીરચિત છહઢાળા પર આપેલાં પ્રવચનોમાંથી પહેલી બે ઢાળનાં પ્રવચનો 'વીતરાગ-વિજ્ઞાન' પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા પછી આજે ત્રીજી ઢાળનાં પ્રવચનો પણ આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ છહઢાળાએ, પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીના સંસર્ગમાં આવ્યા પહેલાં મારા જીવન પર સારી અસર કરી છે, અને તે એટલે સુધી કે વધુવાર અધ્યયનને કારણે તે આખી કંઠસ્થ થઈ ગઈ છે; હજુ પણ દરરોજ બબ્બે ઢાળનો મુખપાઠ કરવામાં વધુ ને વધુ ભાવો ખુલતા જાય છે.

સં. ૨૦૧૫ માં, જ્યારે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી બીજીવાર મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમના પરિચયમાં વધુ આવવાનું થયું, અને તેઓશ્રી અમારા નિમંત્રણથી અમારા ઘરે પધાર્યા, ત્યારે [illegible] જિનધર્મના સિદ્ધાન્તોની જે છાપ મારા ઉપર પડી હતી તે [illegible] વાંચીને મેં ગુરુદેવ સમક્ષ વ્યક્ત કરી;—જેમાં [illegible] છહઢાળાનો [illegible] ઉલ્લેખ હતો. ત્યારપછી પણ અવારનવાર [illegible] પ્રસંગ [illegible] પડતાં (ખાસ કરીને સોનગઢમાં વધતી

સવારે તેઓશ્રી સાથે ફરવા જતાં,) જે જે વિષયોની તત્ત્વચર્ચા થતી તે ચર્ચાને લગતા પદો છઢાળામાંથી હું બોલતો....ને ગુરુદેવ તે સાંભળીને પ્રસન્ન થતા, પ્રવચનોમાં પણ વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરતા. આ કારણે સમાજમાં છઢાળાનો પ્રચાર અને મહત્તા વધવા લાગ્યા. આમ તો સોનગઢના શિક્ષણવર્ગમાં છઢાળા અનેક વર્ષોથી ચાલતી જ હતી, પણ ઉપરોક્ત પ્રસંગ પછી, સોનગઢમાં આઠમ-પુનમે જે સમયસારાદિની સામૂહિક સ્વાધ્યાય થાય છે તેમાં છઢાળાનાં પદોની પણ સ્વાધ્યાય દાખલ કરવામાં આવી. ત્યારપછી પ્રવચનમાં છહઢાળા વાંચવા માટે પૂ. ગુરુદેવને વિનતિ કરતાં તેઓશ્રીએ ભવ્યજીવો પર કૃપા કરીને છઢાળા પર દોઢ માસ સુધી પ્રવચનો કર્યાં. તે પ્રવચનોમાંથી બે પુસ્તકો અગાઉ પ્રગટ થઈ ગયાં છે, અને આજે આ ત્રીજું પુસ્તક ભવ્યજીવોના લાભાર્થે બહાર પડે છે. આમાં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવીને તેની આરાધનાનો સુંદર ઉપદેશ આપ્યો છે.

આ છઢાળાના પ્રવચનો દ્વારા જૈનસિદ્ધાન્તનાં રહસ્યો સમજાવીને પૂ. ગુરુદેવે જૈનસમાજ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગુરુદેવના આ પ્રવચનોનું ભાવભીનું સંકલન કરી આપવા માટે ભાઈશ્રી બ્ર. હરિલાલ જૈનને ધન્યવાદ ઘટે છે; તેમજ આ પુસ્તક છપાવીને આત્મધર્મના ગ્રાહકોને ભેટ આપવા માટે ભાઈશ્રી વછરાજ ગુલાબચંદના સુપુત્રોને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ છઢાળામાં 'ગાગરમાં સાગર' ભર્યો છે. સનાતન સત્ય દિગંબર જૈનધર્મના એકએક સિદ્ધાન્ત ઘણી જ સુંદર કાવ્ય-

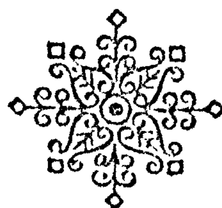
રચનાદ્વારા વિદ્વાન કવિશ્રીએ આ પુસ્તકમાં ભરી દેવાની કોશિશ કરી છે...અને તેમની આ રચના સફળ થઈ છે. જૈનસમાજમાં આ છહઢાળા ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના ઊંડા ભાવો આ પ્રવચનોમાં સહેલી ભાષામાં ખોલ્યાં છે, તેથી જૈનસમાજના જિજ્ઞાસુઓને, તેમજ વસ્તુસ્વભાવ સમજવામાં જેમે રસ હોય એવી જગતની કોઈ પણ વ્યક્તિને, અત્યંત ઉપયોગી થશે, અને તેની સમજણ ભવભ્રમણના દુઃખનો ત્વરિત અંત લાવીને મોક્ષસુખ પમાડશે.

॥ જૈનં જયતુ શાસનં. ॥

દીપાવલી (૨૪૯૯) —નવનીતલાલ ચુનીલાલ જવેરી

સોનગઢ પ્રમુખ-

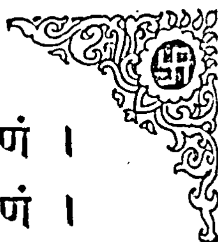
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ.

❀ વિષયસૂચી (ત્રીજી ઢાળ) ❀

.[સમ્યગ્દર્શનની આરાધનાનો ઉપદેશ]

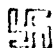

णमो अरिहंताणं।
णमो सिद्धाणं।
णमो आइरियाणं।
णमो उवज्झायाणं।
णमो लोए सव्वसाहूणं।

મંગલમય મંગલકરણ
વીતરાગ–વિજ્ઞાન,
નમું તેહ જેથી થયા
અરિહંતાદિ મહાન.

આત્માના હિતરૂપ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન
હે જીવ ! તું મોક્ષમાર્ગમાં લાગ.

વીતરાગવિજ્ઞાન મંગલરૂપ છે, અને ત્રણલોકના જીવોને તે જ સારભૂત છે, તેના વડે જ પંચપરમેષ્ઠીપદ પમાય છે. આવા વીતરાગવિજ્ઞાનને મંગલરૂપે નમસ્કાર કરીને પં. દૌલતરામજીએ આ છહઢાળા શરૂ કરી છે. પ્રથમ ઢાળમાં ચાર ગતિના કેવાં કેવાં દુઃખો જીવે ભોગવ્યાં તે બતાવ્યું; તે દુઃખોનું કારણ મિથ્યાશ્રદ્ધા-મિથ્યાજ્ઞાન ને મિથ્યાઆચરણ છે, માટે તેને ઓળખીને તે મિથ્યાત્વાદિને શીઘ્ર છોડી દે અને આત્મહિતનાં પંથમાં લાગ.—એમ બીજી ઢાળમાં કહ્યું. હવે તે આત્મહિતનો પંથ શું છે તે સમજાવે છે. આત્મહિતનો પંથ કહો કે મોક્ષનો માર્ગ કહો તેનું વર્ણન આ ત્રીજા ઢાળમાં કરે છે, તેમાં પણ સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન મુખ્ય છે.

પહેલાં મોક્ષમાર્ગ બતાવીને તેની આરાધના કરવાનું કહે છે—

(ગાથા-૧) (ઢાળ : જોગીરાસા)

आतमको हित है सुख, सो सुख आकुलता-विन कहिये;
आकुलता शिवमांहि न तातैं, शिवमग लाग्यो चाहिये।

सम्यग्दर्शन–ज्ञान–चरण शिव-मग सो द्विविध विचारो;
जो सत्यारथ–रूप सो निश्चय, कारण सो व्यवहारो ॥

જુઓ, હવે આ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન શરૂ થાય છે. ટૂંકામાં પણ ઘણી વાત સમજાવી દીધી છે. જીવને સુખી થવા માટે આ પ્રયોજનભૂત વાત છે.

આત્માનું હિત શું છે?–કે સુખ થાય તે. તે સુખ કેવું?—કે આકુળતા વગરનું; એટલે નિરાકુળતા તે જ સુખ છે. મોક્ષદશામાં આકુળતાનો અભાવ છે એટલે તે જ આત્માને હિતરૂપ છે, માટે જીવે તે મોક્ષના માર્ગમાં લાગવું જોઈએ.

મોક્ષનો માર્ગ શું છે? કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષનો માર્ગ છે; તે માર્ગને બે પ્રકારથી વિચારો એટલે કે જાણો. તેમાં જે સત્યાર્થરૂપ છે તે તો નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. અને તેમાં જે કારણરૂપ એટલે કે નિમિત્તરૂપ છે તેને વ્યવહાર જાણો. જુઓ, આમાં બે પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ વિચારવાનું કહ્યું પણ તેમાં સત્યાર્થરૂપ તો એક નિશ્ચયને જ કહ્યો, એટલે કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે, અને વ્યવહાર તે તો ઉપચાર છે, તે સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી.

મોક્ષના બે માર્ગ નથી, મોક્ષનો માર્ગ એક જ છે. એ બાબતમાં પં. શ્રી ટોડરમલજીએ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં ઘણો સરસ ખુલાસો કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે–

* શુદ્ધઆત્માનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે.

* વ્રત-તપાદિ કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહીએ છીએ, તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો.

* એ પ્રમાણે ભૂતાર્થ-અભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર કહ્યા છે,-એમ જ માનવું; એટલે કે ભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગને તો નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ને અભૂતાર્થને વ્યવહાર કહ્યો-એમ જાણવું; પણ એ બંનેય સાચા મોક્ષમાર્ગ છે અને બંને ઉપાદેય છે-એમ માનવું તે તો મિથ્યાબુદ્ધિ જ છે. તો શું કરવું ?-તેનો ખુલાસો કરતાં પંડિતજી જૈનસિદ્ધાન્તનું રહસ્ય સમજાવે છે કે 'નિશ્ચયનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું, તથા વ્યવહારનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.' નિશ્ચયનયવડે શુદ્ધજ્ઞાનઘન સ્વભાવના મહિમામાં લીન થવું તે મોક્ષનું કારણ છે.

અહીં મોક્ષમાર્ગને બે પ્રકારથી વિચારવાનું કહ્યું તેમાં પણ આ નિયમ સમજવો કે સાચો મોક્ષમાર્ગ એક જ છે. તેથી અહીં પહેલી જ ગાથામાં પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું કે 'जो सत्यारथरूप सो निश्चय' નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તે જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. પં. શ્રી ટોડરમલજીએ પણ એમ જ કહ્યું છે

કે-'મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈ બે નથી. પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ તરીકે નિરૂપણ કર્યો છે તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, તથા જ્યાં જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે અથવા સહકારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે, અર્થાત્ સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. આ પ્રમાણે નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકાર જાણવા; પણ એક નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ છે એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.' નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે પણ માર્ગ તો એક જ છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ એક જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. શ્રી કુંદકુંદસ્વામીએ સમયસારમાં ઠેરઠેર એ વાત સ્પષ્ટ સમજાવી છે, કે ભૂતાર્થસ્વભાવના આશ્રયે જ જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે; નિશ્ચયનયના આશ્રયે મુનિવરો મોક્ષને પામે છે. અહો, સમયસારમાં તો આચાર્યદેવે મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો છે. હજારો શાસ્ત્રોનો ભંડાર સમયસારમાં ભર્યો છે.

વીતરાગી દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા, નવતત્ત્વસંબંધી પરાશ્રિત જાણપણું અને વ્રત-સમિતિરૂપ ચારિત્ર-એવો જે વ્યવહાર તેને નિશ્ચયનું કારણ કહ્યું, પણ એનો અર્થ એમ ન સમજવો કે નિશ્ચયના ભાન વગર એકલો વ્યવહાર કરતાં કરતાં તે નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગનું કારણ થઈ જશે. નિશ્ચય વગરના વ્ય-

વ્યવહારને તો કારણ તરીકેનો ઉપચાર પણ નથી આવતો. કાર્ય વગર કારણ કોનું? નિશ્ચયપૂર્વકનો જે વ્યવહાર છે તેને ઉપચારથી કારણ કહેવાય છે. અને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટેલા જે સમ્યક્રુચિ-જ્ઞાન અને લીનતા તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. આવા મોક્ષમાર્ગને જાણીને હે જીવ! તેની આરાધનામાં તારા આત્માને જોડ. આત્મા-આશ્રિત જે રત્નત્રય તેના જ વડે મોક્ષ પમાય છે, તેમાં જ નિરાકુળ સુખ છે અને તે જ આત્માનું કલ્યાણ છે.

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः તેનું આ વર્ણન છે. મોક્ષ એટલે શું, અને તે મોક્ષનો ઉપાય શું? એ બંને વાત એક શ્લોકમાં બતાવી દીધી છે. આત્માનું હિત શું?– કે મોક્ષ. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પહેલા સૂત્રના ઉપોદ્ઘાતમાં તેનું સરસ વર્ણન કર્યું છે.

જેને પોતાના હિતની ભાવના જાગી છે એવો કોઈ નિકટભવ્ય મુમુક્ષુ જીવ, રમણીય વનમાં ગયો અને ત્યાં બિરાજમાન નિર્ગ્રંથ મુનિરાજને વિનયપૂર્વક મોક્ષનો માર્ગ પૂછ્યો.

મુનિ કેવા છે? જે આત્માના ધ્યાનમાં બેઠા છે ને બોલ્યા વગર વીતરાગમુદ્રા વડે જ જાણે કે મોક્ષમાર્ગ દેખાડી રહ્યા છે;–એવા મુનિરાજ પાસે જઈને શિષ્ય વિનયથી પૂછે છે– પ્રભો! આત્માનું હિત શું છે?

શ્રીગુરુ પ્રસન્નતાથી તેને સમજાવે છે કે હે વત્સ! આત્માનું હિત મોક્ષ છે.

ત્યારે શિષ્ય ફરીને પૂછે છે કે પ્રભો! તે મોક્ષનો ઉપાય શું છે?

તેના ઉત્તરમાં પહેલું સૂત્ર કહ્યું છે કે—'सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ।'

અહીં પણ ત્રીજી ઢાળના પહેલા શ્લોકમાં એ જ વાત કહી છે—

આતમકો હિત હૈ સુખ, સો સુખ આકુલતા-બિન કહિયે;
આકુલતા શિવમાંહિ ન તાતેં શિવમગ લાગ્યો ચહિયે.

સુખ એટલે આત્માનો નિરાકુળ સ્વભાવ; આત્માનું પૂર્ણ અતીન્દ્રિયસુખ તેનું નામ મોક્ષ, અને તે જ આત્માનું હિત છે. લોકો જે બહારનું સુખ કહે છે તે કાંઈ સુખ નથી, વિષયો તરફનું વલણ તે તો આકુળતા છે, દુઃખ છે. પાપના રાગમાં તો આકુળતા છે ને પુણ્ય તરફના વલણમાં પણ આકુળતા જ છે, એટલે દુઃખ જ છે, તેમાં સુખ નથી. પાપ કે પુણ્ય બંને પ્રકારની આકુળતા વગરના જ સહજ જ્ઞાન-આનંદમય આત્મ-સ્વભાવ, તેમાં એકાગ્ર થતાં જ શાંત-નિરાકુળ-ચૈતન્યરસનો અનુભવ થાય તે સુખ છે. આવા સુખની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ તેનું નામ મોક્ષ. તેને ઓળખીને તેના માર્ગમાં જીવે લાગવું જોઈએ.

તે મોક્ષનો માર્ગ શું છે?—તો કહે છે કે—

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચરન શિવમગ સો દુવિધ વિચારો;
જો સત્યારથરૂપ સો નિશ્ચય, કારણ સો વ્યવહારો.

પુણ્ય અને પાપ એ બંનેમાં આકુળતા હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગમાંથી કાઢી નાંખ્યા. સંપૂર્ણ નિરાકુળતારૂપ સુખના અનુભવસ્વરૂપ જે મોક્ષ, તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ નિરાકુળભાવરૂપ જ હોય. સાચો મોક્ષમાર્ગ નિરાકુળ એટલે રાગ વગરનો જ છે. તેની સાથેના રાગસહિત શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણને મોક્ષમાર્ગનું કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. જે વ્યવહાર રત્નત્રય છે તે કાંઈ સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ નથી, નિયમરૂપ મોક્ષમાર્ગ તે નથી. રાગથી પાર આત્માના સ્વભાવમાં ઘૂસી જઈને જે સમ્યક્શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર થયા તે નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે, તે સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે, મોક્ષને માટે તે નિયમથી કરવા જેવું કાર્ય છે; માટે કહ્યું કે શિવમગ લાગ્યો ચહિયે. શુભરાગમાં લાગ્યો રહેવાનું ન કહ્યું પણ આત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગમાં લાગવાનું કહ્યું. તેમાં જ આત્માનું હિત અને સુખ છે.

સુખ તો આત્મસ્વભાવ છે, રાગ કાંઈ આત્મસ્વભાવ નથી, તો તે રાગ આત્માના સુખનું કારણ થઈ શકે નહીં. સુખ જેનો સ્વભાવ છે તેને જાણતાં-અનુભવતાં જ સુખ થાય છે. જીવ સુખ ચાહે છે પણ પોતાના સુખસ્વભાવને ભૂલીને તે રાગમાં ને સંયોગમાં સુખને શોધે છે. ભાઈ! સુખ તો રાગમાં હોય કે વીતરાગતામાં? વીતરાગતા તે જ સુખ છે, તેને જીવે કદી જાણ્યું નથી. જેણે રાગમાં અને પુણ્યમાં સુખ માન્યું તેને મોક્ષની શ્રદ્ધા નથી.

તેથી કહ્યું કે સુખ તો આકુળતા વગરનું છે અને એવા સુખને માટે શિવમાર્ગમાં લાગ્યા રહેવું. આત્માના આવા અતીન્દ્રિય સુખને ધર્મી જીવો જ જાણે છે; અને સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગવિજ્ઞાન વડે જ તે સુખ અનુભવાય છે.

પહેલી ઢાળમાં ચારગતિનાં દુઃખ બતાવ્યા; બીજી ઢાળમાં તે દુઃખનું કારણ બતાવીને મિથ્યાત્વાદિને છોડવાનું અને આત્મહિતના પંથમાં લાગવાનું કહ્યું; હવે તે હિતનો ઉપાય આ ત્રીજી ઢાળમાં બતાવે છે. પૂર્વાચાર્યોના કથનનો સાર લઈને પંડિતજીએ આ છહઢાળારૂપી ગાગરમાં સાગર ભર્યો છે સંસ્કૃત-વ્યાકરણ વગેરે ન આવડતું હોય તો પણ જિજ્ઞાસુ જી સમજી શકે એવી રીતે સહેલી હિંદી ભાષામાં પ્રયોજનભૂ વર્ણન કર્યું છે.

આત્માનું કલ્યાણ કહો, હિત કહો કે સાચું સુખ કહો; તે એક જ છે. જે ભાવથી અતીન્દ્રિય સુખ થાય તે જ આત્ હિત છે; એ સિવાય બીજે ક્યાંય, શરીરમાં ધનમાં કે આબ વગેરેમાં સુખ નથી, એના લક્ષે તો આકુળતા છે પણ અજ્ઞા નેમાં સુખ માને છે. પુણ્ય બાંધવાના ભાવમાં આકુળતા અને તે પુણ્યનું ફળ ભોગવવામાં પણ આકુળતા છે; સુખ તે ક્યાંય નથી. બાહ્ય ચિંતા વગરનો આત્મા સ્વયં સુખસ્વ છે. આવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના અનુભવમાં જે વીતરા નિરાકુળતા છે તે જ સાચું સુખ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિ રૂપ વીતરાગવિજ્ઞાન વગર સાચું સુખ કોઈને થાય ના

ધર્મી જીવ ઈન્દ્રપદના વૈભવમાંય રાજી નથી, ચૈતન્યના આનંદમાં જ તે રાજી છે.

સુખ એટલે નિરાકુળતા; અતીન્દ્રિય આનંદનો મોટો ઢગલો આત્મા છે. સુખ પોતાના અંતરમાં છે પણ તેને ભૂલીને બહારમાં સુખ માનીને જીવ હેરાન થઈ રહ્યો છે. અરે જીવો! બહારનું સુખ લેવા જતાં અંતરમાં આત્માનું જે સાચું સુખ છે તે ભૂલાઈ જાય છે (-સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે) એ વાત લક્ષમાં તો લ્યો. મારું સુખ મારા આત્મામાં છે એમ લક્ષમાં લ્યે તો બાહ્ય વિષયોમાંથી (અશુભમાંથી કે શુભમાંથી) સુખ લેવાની બુદ્ધિ ન રહે, એટલે પરિણતિ અંતરમાં વળીને આત્મસન્મુખ થાય ને અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવમાં આવે. આવું સુખ તે નિર્દોષ સુખ છે એટલે તે જ સાચું સુખ છે. બહારમાં સુખ દેખાય છે તે તો અજ્ઞાનીની માત્ર કલ્પના જ છે, મૃગજળ જેવી તે કલ્પના મિથ્યા છે. જેમ હરણિયા મૃગ-જળને પાણી માનીને પીવા દોડે છે... ઘણું દોડે છે પણ તેને પાણી મળતું નથી. -ક્યાંથી મળે? ત્યાં પાણી હોય તો મળેને? ત્યાં પાણી તો નથી પણ ધગધગતી રેતી છે.—

—અરે હરણિયા! આટલું-આટલું દોડવા છતાં પાણીની ઠંડી હવા પણ તને ન આવી, તો તું વિચાર તો કર કે તને મૃગજળ દેખાય છે તે ખરેખર પાણી નથી પણ કલ્પના જ છે દૃષ્ટિભ્રમ જ છે. પણ ઝાંઝવાંના જળ તરફના વેગે ચડેલા હરણિયાંને એટલો વિચાર કરવાનો અવકાશ ક્યાં છે? તેમ

ઝાંઝવા જેવા વિષયો તરફના વેગે ચડેલા પ્રાણીને એટલો વિચાર પણ નથી આવતો કે અરે, અનાદિકાળથી અશુભ ને શુભ વિષયો પાછળ દોડવા છતાં મને જરાય સુખ કાં ન મળ્યું ? સુખની ઠંડી હવા પણ કાં ન આવી ?–ક્યાંથી આવે? એમાં સુખ હોય તો આવેને ? એ વિષયો તરફના વેગમાં તો ધગધગતી રેતી જેવી આકુળતા જ છે; તેમાં સુખ ભાસે છે તે તો અજ્ઞાનીનો દૃષ્ટિભ્રમ જ છે.

બહારની અનુકૂળતા તે સુખ, ને પ્રતિકૂળતા તે દુઃખ–એમ પરમાં સુખ–દુઃખ નથી. ધનવાન સુખી ને નિર્ધન દુઃખી એમ પણ નથી; નિરોગતામાં સુખ ને રોગમાં દુઃખ એમ પણ નથી; બહારની દરિદ્રતામાં કાંઈ દુઃખ નથી ને લાખો–કરોડો રૂપિયાનો ઢગલો હોય–એમાં કાંઈ સુખ નથી. પણ એ બંને તરફના વલણમાં આકુળતાથી જીવ દુઃખી છે. અરે, ચૈતન્યપ્રભુ આત્મા જ એક એવો છે કે જેમાં જોવાથી સુખ મળે. આત્મા જ સુખનો ભંડાર છે પણ એની એને પોતાને ખબર નથી. સુખ તે તો આત્માનો પોતાનો વૈભવ છે, તે કાંઈ જડવૈભવમાં નથી.

બાઈ, તારે સુખી થવું છે ને?.. હા. તો સુખ કેવું હોય અને તે કેમ મળે તે ઓળખવું જોઈએ. આત્માનો જે સહજ સ્વભાવ છે તેમાં વચ્ચે રાગની દખલ ઊભી ન કર તો આત્મા પોતે જ નિરાકુળ સુખરૂપે અનુભવમાં આવે છે. સુખસ્વભાવ તે આત્મા જ છે. નિરાકુળતા તે સુખ છે, અને તે આત્માની સ્વજાતિ છે; માટે સુખના અર્થીએ મોક્ષના માર્ગમાં લાગવું

ોઈએ. મોક્ષનો માર્ગ એટલે રાગ વગરના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ારિત્ર; મોક્ષ નિરાકુળ છે ને તેનો માર્ગ પણ નિરાકુળ છે; ાગ તો આકુળતા છે-દુઃખ છે.

ભગવંત સિદ્ધો ને અર્હંતો બહારનાં કોઈ પણ સાધન ગર સ્વયમેવ અનંત અતીન્દ્રિય આનંદને અનુભવે છે. વિદેહક્ષેત્રમાં અત્યારે પણ સીમંધર ભગવાન અને બીજા લાખો અરિહંતભગવંતો એવા અનંત આનંદમાં બિરાજમાન છે, સિદ્ધભગવંતો અનંતા છે તેઓ લોકના શિખરે બિરાજે છે. આવા જ અતીન્દ્રિય સુખથી ભરેલો દરેક આત્મા છે. તેને ઓળખીને તેના જ આશ્રયે મોક્ષસુખને સાધવાના ઉપાયમાં લાગવું જોઈએ. શ્રી જિનદેવે કહેલા વીતરાગી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર — કે જે આત્મશુદ્ધિરૂપ છે, તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગી રત્નત્રય કહો કે નિશ્ચય રત્નત્રય કહો, તે મોક્ષને માટે નિયમથી કર્તવ્ય છે, તેથી તેને 'નિયમ' કહેવાય છે; તેમાં રાગનો અભાવ બતાવવા 'સાર' વિશેષણ જોડીને તેને 'નિયમસાર' કહેવાય છે. તે પરમસુખનો માર્ગ છે.

હવે કહે છે કે આવો મોક્ષનો માર્ગ છે તે બે પ્રકારે વિચારવો—એક સત્યાર્થરૂપ એટલે ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ છે, તે તો નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ છે; અને તેનું જે કારણ છે,-ખરું કારણ નહિ પણ ઉપચાર કારણ છે-તે વ્યવહાર છે. નિમિત્ત-કારણ કે જે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી છતાં ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે; તે સત્યાર્થ નથી પણ

અસત્યાર્થ છે—અભૂતાર્થ છે. સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે સત્યાર્થ છે, તે નિશ્ચય છે.

અહીં સત્યાર્થને જ નિશ્ચય કહ્યો તેના ઉપર જોર છે. નિશ્ચયને સત્યાર્થ કહ્યો એટલે વ્યવહાર તે અસત્યાર્થ છે-એમ પણ તેમાં આવી જ ગયું. નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જે રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ થઈ તે મોક્ષમાર્ગ છે, તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે-એમ વિચારવું એટલે કે જ્ઞાન કરવું. અંશે શુદ્ધતા તે પૂર્ણ શુદ્ધતાનું કારણ છે; તેમાં તો કારણ અને કાર્યની એક જાત છે તેથી તે નિશ્ચયથી કારણ છે, પણ તેની સાથે જે અશુદ્ધતા છે (શુભરાગ છે) તે કાંઈ શુદ્ધતાનું સાચું કારણ નથી; પણ શુદ્ધતાની સાથે ભૂમિકાઅનુસાર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, નવતત્ત્વનું જ્ઞાન કે પંચમહાવ્રત વગેરે સંબંધી વિકલ્પો હોય છે તેથી તેને પણ મોક્ષમાર્ગનું 'સહકારી' જાણીને (-એટલે કે તે પોતે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ મોક્ષમાર્ગમાં સાથે રહેનાર છે-એમ સહકારી જાણીને) ઉપચારથી તેને પણ મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે, પણ કાંઈ સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ તે નથી; એટલે તેને વ્યવહાર કહ્યો, ગૌણ કહ્યો ને અસત્યાર્થ કહ્યો, તે અશુદ્ધ છે, પરાશ્રિત છે. અને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે રાગ વગરના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે મોક્ષમાર્ગ છે તે નિશ્ચય છે. મુખ્ય છે, સત્યાર્થ છે, શુદ્ધ છે અને સ્વાશ્રિત છે. આ રીતે, 'દ્વિવિધ' માર્ગ કહ્યો તેમાં એક જ સત્યાર્થ છે—'સાચો મોક્ષમાર્ગ તો નિશ્ચય' એક નિશ્ચય

મોક્ષમાર્ગ તે જ સાચો છે.—આ રીતે મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ વિચારે તો તે વિચાર સાચો છે. પણ વ્યવહારને જ ખરો મોક્ષમાર્ગ સમજીને તેમાં રોકાઈ જાય, ને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને ઓળખે નહીં તો તેને મોક્ષમાર્ગનો વિચાર પણ સાચો નથી, તે તો બંધના માર્ગને જ મોક્ષમાર્ગ માનીને સેવી રહ્યો છે.

નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તે એક જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. નિશ્ચય એટલે એકલા શુદ્ધ આત્મામાં રુચિ-જ્ઞાન-એકાગ્રતા તે યથાર્થ વાસ્તવિક શુદ્ધ ઉપાદાનથી પ્રગટેલો સત્ય મોક્ષમાર્ગ છે, તે નિયમથી મોક્ષમાર્ગ છે, તેના સેવનથી મોક્ષ જરૂર થાય જ—એવો નિયમ છે. અને તેના કારણરૂપ (એટલે કે નિમિત્ત-કારણરૂપ) તે વ્યવહાર છે. આ બંને પ્રકારને બરાબર જાણવા જોઈએ. બંનેને 'જાણવા' જોઈએ, પણ બંનેને જાણીને આદરવાયોગ્ય તો એક નિશ્ચય-સત્યાર્થમાર્ગ જ છે,—એમ જાણે ત્યારે જ બંનેનું સાચું જ્ઞાન થાય છે.

સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધરત્નત્રયવડે મોક્ષને સાધનારા સાધકને તે-તે ભૂમિકામાં વ્યવહાર કેવો હોય છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની તથા નવતત્ત્વ વગેરેની ઓળખાણ કેવી હોય છે તે બરાબર ઓળખવું જોઈએ; તેમાં વિપરીત માનીને જે ગોટા વાળે તેણે સાચા મોક્ષમાર્ગને જાણ્યો નથી. પરથી વિભક્ત, અને સ્વભાવથી એકત્વ એવા શુદ્ધઆત્માના આશ્રયે પ્રગટેલી જે રત્નત્રયરૂપ, નિર્મળપર્યાય તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. તેની સાથે જે વ્યવહાર રત્નત્રય છે તે પોતે ખરેખર માર્ગ નથી

પણ નિમિત્ત તરીકે તેને મોક્ષમાર્ગનું નામ મળે છે, તે વ્યવહાર છે, તે અસત્યાર્થ છે—એમ જાણવું. તે વખતની શુદ્ધતાને મોક્ષમાર્ગ જાણવો તે અનુપચાર છે (સત્ય છે); અને તે વખતના શુભરાગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચાર છે (અસત્ય છે). મોક્ષમાર્ગી જીવને ભૂમિકા પ્રમાણે બંને પ્રકાર હોય છે, તે બતાવવા 'દ્વિવિધ' કહેલ છે; તેમાં મોક્ષનું સાચું કારણ એક જ છે, બે નથી. સાધકને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ સાથેના વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પૂજા વગેરેના શુભવિકલ્પ, તે બંધનું કારણ હોવા છતાં આરોપથી તેને પણ મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે; કેમકે મોક્ષમાર્ગના નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા તેને વ્યવહાર કહ્યો.

વ્યવહાર તે કારણ,—પણ કોનું? કે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું; એટલે કે ત્યાં સાચો મોક્ષમાર્ગ વર્તે છે તેનું કારણ ઉપચારથી છે; પણ જ્યાં સાચો મોક્ષમાર્ગ છે જ નહીં ત્યાં તો કારણ કોનું કહેવું? નિશ્ચયનું તો લક્ષ ન હોય ને એકલા વ્યવહારનું સેવન કરતાં કરતાં તેનાથી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટી જાય એમ બનતું નથી. માટે મોક્ષાર્થી જીવોએ સાચા મોક્ષમાર્ગને બરાબર ઓળખીને તેનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.

આત્માનો પૂર્ણ આનંદ તે મોક્ષ; તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય તે મોક્ષમાર્ગ; મોક્ષનો માર્ગ, મોક્ષનો ઉપાય, મોક્ષનું કારણ, મોક્ષનો ઉદ્યમ, મોક્ષની ક્રિયા, કે મોક્ષની આરાધના તે બધું એક જ છે; તેમ જ ધર્મ છે. આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-લીનતા

રૂપ અંતર્મુખ શુદ્ધભાવ વડે તે સધાય છે. અને શુભભાવો તે તો બહિર્મુખ વૃત્તિઓ છે, તેના વડે મોક્ષ સધાતો નથી. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સ્વાશ્રિત ભાવથી વીતરાગ પ્રગટે છે; અને તે નિશ્ચયસહિતના વ્યવહારને ઉપચારકારણ કહેવાય છે. નિશ્ચય તે મુખ્ય છે, તે સત્ય છે; વ્યવહાર તે આરોપ છે, ગૌણ છે. પરિણતિ અંતરમાં ઝૂકે ને જ્ઞાયકસ્વભાવમાં ઊતરીને લીન થાય તેમાં અતીન્દ્રિયસુખનું વેદન છે, તે સાચો-પરમાર્થ-નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, અને તે જ શુદ્ધમાર્ગ છે. આવા માર્ગને સેવીને તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષો મોક્ષસુખને પામ્યા છે; અને મુમુક્ષુઓને પણ એ જ માર્ગ દેખાડ્યો છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેય નય સાચો હોતો નથી, કેમકે નય તો સાચા જ્ઞાનનો પ્રકાર છે. શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાન વગર પ્રમાણજ્ઞાન થાય નહીં એટલે ભાવશ્રુત થાય નહીં; ને ભાવશ્રુતપ્રમાણ વગર નિશ્ચય કે વ્યવહાર નય હોય નહીં. આત્માનો સ્વાનુભવ થતાં મતિ-શ્રુત બંને જ્ઞાન એક સાથે સમ્યક્ પરિણમે છે, તેમાંથી શ્રુતજ્ઞાનમાં અનંતપ્રકારના નયો પડે છે. નય તે સાચા શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાર છે. પણ જ્ઞાન જ જેનું ખોટું હોય તેને નય કેવા? એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ જેને વ્યવહાર તરીકે સેવે છે તે તો ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો વ્યવહાર પણ નથી. નિશ્ચય વગરનો વ્યવહાર તો મિથ્યા છે. શુદ્ધ આત્મા જેવો છે તેવો જાણીને પ્રતીતમાં લીધે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું, ચારિત્રનો અંશ પણ તેની

સાથે ખુલ્યો, એટલે મોક્ષમાર્ગ શરૂ થયો. તે જીવને સાચા નિશ્ચય-વ્યવહાર હોય છે. પહેલાં એકલો વ્યવહાર હોય તે તે કરતાં કરતાં નિશ્ચય પ્રગટે એમ નથી. ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માના અવલંબને જે શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ્યા તે શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ છે, અને તેની સાથે જે રાગાદિ છે તે અશુદ્ધ છે, તેને મોક્ષમાર્ગનું કારણ કહેવું તે ઉપચાર છે.

ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ, તેણે અનંત આનંદને પોતામાં ધારણ કર્યો છે, તે ચૈતન્યસમુદ્રમાં ડુબકી લગાવતાં મોક્ષના આનંદનો અનુભવ થાય છે. આવા આનંદનો અનુભવ થાય ત્યારે જ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો કહેવાય. આત્મા તો રત્નોનો મોટો પહાડ છે; એને ખોદતાં (એટલે કે અનુભવમાં લેતાં) તેમાંથી મહાન રત્નો જ નીકળે છે. અનંતા આનંદમય રત્નો તેમાં ભર્યાં છે.

* જગતનાં જડ રત્નોની તો ધર્મમાં કાંઈ કિંમત નથી.
* હવે આત્મામાં મોક્ષનાં કારણરૂપ ત્રણ રત્નો–સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર.
* તેનું ફળ કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય-તે મહારત્ન.
* અનંતી કેવળજ્ઞાનપર્યાયરૂપે પરિણમવાની જેની તાકાત–એવો જ્ઞાનગુણ તે મહા–મહારત્ન.
* આવા અનંત ગુણરત્નોથી ભરેલો ચૈતન્યસમુદ્ર તે તો મહા–મહા–મહારત્ન.

ભાઈ, આવા રત્નોનો જ આખો પહાડ તું છો.. તારા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને અંતરમાં વાળીને આ ચૈતન્યરત્નના પહાડને તું દેખ. પોતે આનંદનો મોટો ડુંગર, પણ દૃષ્ટિના દોષને લીધે જીવ તેને દેખતો નથી. જેમ સામે જ મોટો રત્નનો પહાડ હોય પણ જેની આંખ આડે તરણું છે તે માણસ પહાડને દેખતો નથી, તેમ જીવ પોતે અનંતા ગુણ-રત્નોનો મોટો પહાડ છે, પણ રાગમાં એકત્વભાવનારૂપ જે તરણું એટલે કે મિથ્યાત્વનો તુચ્છભાવ, તેની આડશને લીધે અજ્ઞાનીજીવ પોતાના ચૈતન્ય-સ્વભાવરૂપ મોટા પહાડને દેખી શકતો નથી. સંતો વીતરાગ-વિજ્ઞાનના ઉપદેશવડે તેનો ભ્રમ છોડાવી તેનું સાચું સ્વરૂપ દેખાડે છે–કે જેનો મહિમા મેરુપર્વતથી પણ મોટો છે. અરિહંતોએ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું તે ક્યાંથી આવ્યું?—શું બહારથી આવ્યું? ના; અંદર આત્મામાં હતું તે જ પ્રગટ્યું છે. તેમ દરેક આત્મા અરિહંત ભગવાન જેવા જ સામર્થ્યવાળો છે.–આચાર્યદેવ કહે છે કે આવા તારા આત્માને તું ઓળખ.

જે જાણતો અર્હંતને ગુણ-દ્રવ્ય ને પર્યયવડે,
તે જીવ જાણે આત્મને તસુ મોહ પામે લય ખરે.

કેવળજ્ઞાની અરિહંત ભગવાન, જેમનાં દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણે શુદ્ધ ચેતનમય છે અને જેમાં રાગનો સર્વથા અભાવ છે, તેમને ઓળખતાં રાગથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતાનો આત્મા અનુભવમાં આવે છે એટલે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વભાવનો નિર્ણય, કે અરિહંતના

શુદ્ધઆત્માનો નિર્ણય, એ બંને ભેગાં જ થાય છે. રાગથી ભિન્ન એવી જ્ઞાનપર્યાયે અંતરમાં વળીને જ્યારે આત્માનો અનુભવ કર્યો ત્યારે સાથે અરિહંતના અને સિદ્ધના શુદ્ધઆત્માનો નિર્ણય પણ સાચો થયો. ત્યાર પહેલાં અરિહંતના શુદ્ધઆત્માનો નિર્ણય કરવાનું લક્ષ હતું તેને ઉપચારથી સમ્યગ્દર્શનનું કારણ કહેવાય છે. જ્યારે પરલક્ષથી ખસીને અંતરમાં વળ્યો ત્યારે આત્મસ્વરૂપનો સમ્યક્ નિશ્ચય થયો અને ત્યારે ભૂતનૈગમનયે પૂર્વના રાગમિશ્રિત નિર્ણયને તેનું કારણ કહ્યું. નિશ્ચય વગર વ્યવહાર કોનો? નિશ્ચયના લક્ષ વગર એકલી પરસન્મુખતાથી તો અનંતવાર અરિહંતદેવ તરફના વિકલ્પો કર્યા, ધારણા કરી, તે કેમ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ ન થયું?–કેમકે નિશ્ચયનું લક્ષ ન હતું; નિશ્ચય વગરનું તે બધું ખરેખર વ્યવહારાભાસ છે, સાચો અરિહંતનો નિર્ણય તેમાં નથી. એટલે અજ્ઞાનીના શુભરાગમાં મોક્ષમાર્ગનો વ્યવહાર લાગુ પડતો નથી; મોક્ષમાર્ગ તેને શરૂ જ થયો નથી. રાગવડે મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય નહીં. રાગથી આઘો ખસીને જ્ઞાનવડે અંતરના સ્વભાવમાં ઘૂસી જાય ત્યારે શુદ્ધઆત્માના અપૂર્વ અનુભવસહિત મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય છે.

આવો મોક્ષમાર્ગ જેને પ્રગટ્યો છે તેના નિશ્ચય ને વ્યવહાર કેવા હોય તેની આ વાત છે. મોક્ષમાર્ગ જેને થયો તેને બે વાત લાગુ પડે છે—જે રત્નત્રયની શુદ્ધતા છે તે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે; અને જે શુભરાગ ભૂમિકાઅનુસાર છે

ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ છે. સાચો મોક્ષમાર્ગ હોય ત્યાં બીજામાં ઉપચાર લાગુ પડે છે. શુદ્ધઆત્માના આશ્રયે પ્રગટેલા શુદ્ધભાવરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તે જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો કોઈ સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી. વીતરાગમાર્ગમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ છે; આ સિવાય બીજી રીતે મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી.

અહો, ચૈતન્યભગવાન આત્મા! જેને લક્ષમાં લેતાં જ આત્મામાં આનંદ સહિત ભાવશ્રુતના અંકુરા ફૂટે છે. ભાવશ્રુત તે કેવળજ્ઞાનનો અંકુરો છે; જ્ઞાનનો તે અંકુર કોઈ રાગના વિકલ્પમાંથી નથી આવતો. રાગમાંથી જ્ઞાનનો અંકુર કદી ઊગે નહીં; ચૈતન્યરત્નાકર ઉલ્લસીને તેમાંથી શ્રુતનો અંકુર આવે છે. તેની સાથેની શુદ્ધદૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને જેટલી રાગરહિત સ્થિરતા થઈ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે; —આવો મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષનો માર્ગ એટલે આનંદનો માર્ગ આતમરામ નિજપદમાં રમે તે આનંદનો માર્ગ છે; પરપદમાં રમે તે મોક્ષમાર્ગ નથી, તેમાં આનંદ નથી. રાગાદિકભાવ તે પરપદ છે, તેમાં રમે એટલે કે તેમાં સુખ માને તેને મોક્ષમાર્ગ થતો નથી, મોક્ષનો માર્ગ તો સ્વપદમાં સમાય છે.—

કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા...
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ-અંતનો ઉપાય છે.

કાયા અને આત્માની ભિન્નતાને જાણીને નિજસ્વરૂપમાં જેઓ સમાયા-લીન થયા એવા નિર્ગ્રંથ-મુનિવરોનો માર્ગ તે

જ ભવના અંતનો ઉપાય છે, તેનાથી જ મોક્ષ પમાય છે.

મોક્ષના માર્ગમાં ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય છે, તે પણ આનંદના સ્વાદથી ભરેલું છે ને સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ છે. જેમ કેવળજ્ઞાન પ્રમાણ છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ પ્રમાણ છે; પરોક્ષ હોવા છતાં તે પ્રમાણ છે, ને સ્વસંવેદનમાં તો તે પ્રત્યક્ષ પણ છે. પોતાના આત્માના અનુભવને સાધકજીવ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી જાણે છે; તેમાં તેને કોઈ સન્દેહ નથી. પરોક્ષરૂપ પ્રમાણજ્ઞાન પણ સંદેહ વગરનું હોય છે. કેવળજ્ઞાન જેવી જ જાતનું, સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યારે જ મોક્ષમાર્ગ થાય, અને તે જીવને જ સાચા નિશ્ચય-વ્યવહાર નયો હોય.

સમ્યક્ચારિત્ર તે મુખ્ય મોક્ષમાર્ગ છે.
ચારિત્ર એટલે સ્થિરતા;—શેમાં? નિજસ્વરૂપમાં
નિજસ્વરૂપ શું છે તેના જ્ઞાન વગર સ્થિરતા હોય ન(હિ)

સંસારના કારણરૂપ એવા શુભાશુભ રાગથી નિવૃત્ત થ(ઈ) પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં પ્રવર્તવું તે સમ્યક્ચારિત્ર. જ્ઞાનપૂર્વક જ આવું ચારિત્ર હોય છે, અજ્ઞાનીને તે નથી.—એમ બતાવવા તેને 'સમ્યક્' કહેલ છે.

આત્મા જ્ઞાનમાત્રની વીતરાગી જાત છે, રાગ તે જુદી જાત છે. રાગાદિ વિકલ્પો તે તો અભિસાર છે! આ અભિસારના [illegible] તો જુઓ! અજ્ઞા

થાય છે કે આ વિકલ્પ તે આત્મા છે. પણ ભાઈ ! એ વિકલ્પમાં કાંઈ ચેતના નથી, સ્વ-પરને જાણવાની જાગૃતિ તેનામાં નથી. જાગતી ચેતનાવાળો શુદ્ધ ચૈતન્યભગવાન તું છો—કે જેમાં વિકલ્પ કદી પ્રવેશી શકતો નથી.—આવા આત્માને ઓળખીને અનુભવમાં લે પછી જ તેમાં ઠરવારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર થશે. સ્વવસ્તુના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વગર લીનતા શેમાં થાય? ચોથા ગુણસ્થાને ચૈતન્યના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન એક સાથે પ્રગટે છે, સ્વરૂપાચરણદશા પણ ત્યાં પ્રગટે છે, મુનિદશારૂપ ચારિત્ર છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન સહિતનું ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે તેની શરૂઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી છે.

ધર્મીજીવને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન બંને એકસાથે થાય છે. સમ્યગ્દર્શન સાથેનું જે ભાવશ્રુત-પ્રમાણજ્ઞાન તેમાં જ સાચા નયો હોય છે. મોક્ષમાર્ગનો ઉદ્યમ કરનારા જીવને નવતત્ત્વના નિર્ણયનો વિચાર, સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મના સ્વરૂપનો વિચાર એવા શુભભાવો હોય છે, અને ભૂતનૈગમનયથી તેને પણ મોક્ષમાર્ગનું કારણ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનસહિતની ભૂમિકામાં પણ એવા શુભભાવો હોય છે, પણ એનાથી વિરુદ્ધ (એટલે કે કુદેવાદિને માનવારૂપ, કે જગતને કોઈએ બનાવ્યું એવા વિપરીત તત્ત્વની માન્યતારૂપ) ભાવ તે ભૂમિકામાં હોતા નથી,—આવું જ્ઞાન કરાવવા તે ભૂમિકાના શુભભાવોને વ્યવહારકારણ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં એકલો શુભરાગ નથી, સાથે શુદ્ધતાના ભાન સહિત તેનું અંશે પરિણમન પ્રગટ્યું

૭.—આવી નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ મોક્ષમાર્ગમાં છે. આમાં નિશ્ચય વગરના વ્યવહારની તો વાત જ નથી, અને નિશ્ચય સહિતનો જે વ્યવહાર છે. તે પણ ખરૂં મોક્ષનું કારણ નથી, ઉપચારથી જ તે કારણ છે. ખરૂં મોક્ષનું કારણ તો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે કે જે આત્માના જ અનુભવરૂપ છે.

મોક્ષમાર્ગમાં પહેલાં સમ્યગ્દર્શન ને પછી સમ્યગ્જ્ઞાન એમ નથી, તેમ જ પહેલાં સમ્યગ્જ્ઞાન ને પછી સમ્યગ્દર્શન એમ પણ નથી; શુદ્ધઆત્માના અવલંબને બંને એક સાથે જ થાય છે, પણ દીપક અને પ્રકાશની માફક તેમનામાં કારણ-કાર્યપણું કહેવામાં આવે છે; સમ્યગ્દર્શનને કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાનને કાર્ય કહેવાય છે,-પણ તેમનામાં પહેલાં-પછીપણું નથી, બંને સાથે જ છે. સ્વજ્ઞેયને પકડવાના જ્ઞાનની સાથે તેની નિર્વિકલ્પપ્રતીત વર્તે જ છે. જેની પ્રતીત કરે છે તેનું સાચું જ્ઞાન પણ સાથે છે જ. જાણ્યા વગરની શ્રદ્ધાને તો ગધેડાના શીંગડા જેવી અસત્ય કહેવામાં આવી છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિના જ્ઞાનમાં જ નિશ્ચય ને વ્યવહાર એવા બે નયો હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિના તે બંને નયો સાચાં છે. અજ્ઞાનીને એકેય નય સાચો નથી. પ્રમાણના બે નયોમાં જે નિશ્ચયનય છે તે તો [illegible] સ્વરૂપ બતાવે છે ને વ્યવહાર તો નિમિત્ત વગેરેનું જ્ઞાન કરાવે છે. અજ્ઞાનમાં આનંદનો અભાવ છે. [illegible] અતીન્દ્રિય આનંદના ભેદ પાડીને બતાવી શકે નહીં. [illegible] એક સ્વાશ્રિત સ્વરૂપને

જાણનાર નિશ્ચયનય; અને બીજો પરાશ્રિતભાવને જાણનારો વ્યવહારનય; તેમાં નિશ્ચયનય અનુસાર જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુભવવડે મોક્ષમાર્ગ સધાય છે, કેમકે તે સત્યાર્થ છે.

'દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો...' એવી દશા થાય ત્યારે ભાવશ્રુત-પ્રમાણજ્ઞાન થાય, અને તે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને યથાર્થ જાણે. જ્યાં સુધી શુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ ભાવશ્રુત પ્રગટ્યું નથી, ને રાગમાં તથા દેહમાં એકત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યારુચિ છે ત્યાં સુધી જીવનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધક થતું નથી; પરભાવોથી ખસીને સ્વદ્રવ્ય તરફ વળે ત્યારે જ તે મોક્ષનું સાધક થાય છે. એના સિવાય ગમે તેટલું જાણપણું કે શુભઆચરણ હોય તે બધું બહિર્મુખ છે. અંતર્મુખ ચૈતન્યસત્તા દૃષ્ટિમાં આવ્યા વગર મોક્ષનો મારગ ખુલે નહીં. અને જ્યાં માર્ગ જ ખુલ્યો નથી ત્યાં 'આ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ ને આ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ' એવા વિચારને અવકાશ જ ક્યાં છે? 'માર્ગ' હોય તો તેમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર લાગુ પડે ને? અહા! અંતરના સાચા માર્ગને ભૂલીને જગત બહારમાં રાગાદિને માર્ગ માની બેઠું છે. પણ બાપુ! અનંતકાળથી એવા ભાવો તો કર્યા છતાં કેમ તારા હાથમાં કાંઈ ન આવ્યું? 'યદ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો.' -માટે સમજ, કે એ માર્ગ સાચો નહીં; સાચો માર્ગ એનાથી કાંઈક જુદો જ છે. તે માર્ગ એટલે કે વીતરાગવિજ્ઞાન અહીં સંતો સમજાવે છે.

સ્વદ્રવ્યના વ્યાપક ત્વરાથી થાઓ.
સ્વદ્રવ્યના ધારક ત્વરાથી થાઓ.
સ્વદ્રવ્યના રમક ત્વરાથી થાઓ.
સ્વદ્રવ્યના ગ્રાહક ત્વરાથી થાઓ.
સ્વદ્રવ્યની રક્ષકતા ઉપર લક્ષ રાખો.

પરદ્રવ્યની ધારકતા ત્વરાથી તજો.
પરદ્રવ્યની રમણતા ત્વરાથી તજો.
પરદ્રવ્યની ગ્રાહકતા ત્વરાથી તજો.

—આમાં પહેલાં સાત બોલમાં સ્વદ્રવ્યનો આશ્રય કરવાનું બતાવ્યું છે, ને પછીના ત્રણ બોલમાં પરદ્રવ્યનો આશ્રય છોડવાનું કહ્યું છે.–એ રીતે દશ બોલ દ્વારા તો જૈન-સિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાવી દીધું છે. ટૂંકા શબ્દોમાં ને સાદી ભાષામાં બહુ સરસ વાત કરી છે.

ચૈતન્યવસ્તુ રાગાદિ આસ્રવ વગરની છે ને અજીવ કર્મથી જુદી છે,—આવી પોતાની ચૈતન્યવસ્તુને અનુભવમાં લઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે નિશ્ચય સાથેના રાગમાં આરોપ કરીને તેને વ્યવહાર કહી શકાય. પણ રાગથી ભિન્ન સ્વતત્ત્વને જે ન જાણે ને રાગમાં એકતા માને તેને તો વ્યવહાર ક્યાં રહ્યો? તેને તો રાગ તે જ નિશ્ચય થઈ ગયો એટલે મિથ્યાત્વ થઈ ગયું. તેથી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાયમાં કહે છે કે—અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે મુનીશ્વરો અભૂતાર્થ એવા વ્યવહારનો પણ ઉપદેશ કરે છે,—પરન્તુ ત્યાં જે જીવ એકલા વ્યવહારને જ

પરમાર્થરૂપ જાણી લે છે તે જીવ સાચા ઉપદેશને સમજતો નથી એટલે કે તેને દેશના ફળીભૂત થતી નથી. ભાઈ, તેને પરમાર્થસ્વરૂપ બનાવવા માટે વ્યવહાર કહ્યો હતો, કાંઈ વ્યવહારમાં જ અટકવા માટે નહીં.

સર્વજ્ઞદેવે કહેલા સ્વતત્ત્વને ઓળખવું, શ્રદ્ધામાં ને અનુભવમાં લેવું તે નિશ્ચયમાર્ગ છે. તેની સાથે નવતત્ત્વનું જ્ઞાન, સાચા દેવ-ગુરુની ઓળખાણ વગેરે હોય છે તે વ્યવહાર-માર્ગ છે. પોતાના સર્વજ્ઞસ્વભાવની શ્રદ્ધા તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, અને બીજા સર્વજ્ઞ પરમાત્માની શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. ધર્મીને આવા નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ હોય છે. નિજસ્વરૂપમાં વીતરાગી લીનતા તે નિશ્ચયચારિત્ર છે, તે સ્વદ્રવ્યાશ્રિત છે, અને પંચમહાવ્રતાદિ શુભરાગ તે વ્યવહાર-ચારિત્ર છે, તે પરદ્રવ્યાશ્રિત છે. સ્વદ્રવ્યાશ્રિત શુદ્ધતા તે મોક્ષનું કારણ છે, પરદ્રવ્યાશ્રિત રાગાદિભાવો તે બંધનું કારણ છે.

જેવા અરિહંત ભગવાન છે તેવો હું છું-એમ નક્કી કરનારને અરિહંત ભગવાન તરફનો જે વિકલ્પ હતો તેનાથી ખસીને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની અનુભૂતિ કરી ત્યારે ખરેખર સમ્યગ્દર્શન થયું; અને તેમાં નિમિત્તરૂપ અરિહંતની શ્રદ્ધાના ભાવને પણ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું-તે વ્યવહાર છે, એટલે ખરેખર તે સમ્યગ્દર્શન નથી પણ સાચા સમ્યગ્દર્શનનો તેમાં આરોપ કરીને તેને પણ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. જે સ્વસન્મુખ થઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ નથી કરતો તેને તો નિશ્ચય કે વ્યવહાર કાંઈ હોતું નથી.

સમ્યક્ત્વ સન્મુખ થયેલો જીવ અરિહંતદેવ તરફના લક્ષ વખતે તે વિકલ્પમાં અટકવા માંગતો ન હતો પણ અંતરમાં નિજ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને અંતર્મુખ થવા માંગતો હતો,–આવ લક્ષને કારણે અરિહંતની શ્રદ્ધાને પણ સમ્યગ્દર્શન કહી દીધું પણ અંતર્સ્વભાવ તરફ જે ઢળે નહીં તેને વ્યવહાર લા પડતો નથી.

આ છહઢાળા તો જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન શીખ વવા માટેનું પાઠ્યપુસ્તક છે, મોટાને તેમજ બધ બાળકોને પણ તે ભણાવવા જેવું છે; સહેલું ને બધા સમજાય તેવું છે, અને પ્રયોજનભૂત એવા વીતરાગ વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આમાં સમજાવ્યું છે. અહે વીતરાગવિજ્ઞાનનું આવું ભણતર તો ઘરેઘરે ભણાવ જોઈએ; બાકી લૌકિક ભણતરમાં તો કાંઈ હિત નથ આ તો સર્વજ્ઞભગવાને ભણાવેલું વીતરાગી ભણત છે, ને અપૂર્વ હિતકારી છે.

જેમને જ્ઞાનાદિ ગુણો પૂરા ખીલી ગયા છે ને રાગા દોષનો સર્વથા અભાવ થયો છે એવા સર્વજ્ઞ–વીતરાગ તે સા દેવ છે, ભેદજ્ઞાનવડે એવી દશાને સાધી રહેલા શુદ્ધોપયો સંત તે સાચા ગુરુ છે, અને આવા દેવ–ગુરુએ કહેલાં તત્ તે શાસ્ત્ર છે;–સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં આવા સાચા દે ગુરુ–શાસ્ત્રની જ શ્રદ્ધા હોય, ને વ્યવહાર છે; તેનાથી વિર દેવ-ગુરુ–શાસ્ત્રની માન્યતા વ્યવહારમાં પણ હોતી નથી. દેવ-

ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ જે ખોટું માને છે તેને તો નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેય સાચું નથી. સમ્યગ્દર્શનના સહચરપણે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફના જ વિકલ્પ હોય, વિરુદ્ધ ન હોય એટલે કુદેવાદિની માન્યતાના વિકલ્પ ત્યાં હોય નહીં.-મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચય-વ્યવહારની આવી સ્થિતિ છે; પણ તેમાં મોક્ષમાર્ગ તો શુદ્ધાત્માના આશ્રયે થયેલું સમ્યગ્દર્શન જ છે, તેની સાથેનો વિકલ્પ તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. ભાઈ! તારા ભાવમાં મોક્ષ-માર્ગનું સાચું કારણ શું છે તેને તો તું ઓળખ.

એક તો, સમ્યગ્દર્શનની તૈયારીવાળા જીવને સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં નિશ્ચયના લક્ષપૂર્વક જે વિકલ્પ હતો તેને સમ્યગ્દર્શનનું કારણ કહ્યું તે વ્યવહાર છે; અને બીજા પ્રકારમાં, સમ્યગ્દર્શનની સાથે સહચારીપણે રહેલા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફની શ્રદ્ધાના વિકલ્પને પણ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું તે વ્યવહાર છે; એ બંનેમાં વિકલ્પથી પાર શુદ્ધાત્માની દૃષ્ટિ તે જ સાચું સમ્યગ્દર્શન છે, તે નિશ્ચય છે, તે સત્ય છે, તે મોક્ષનું સાચું કારણ છે.

વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રો તો આત્માનો સર્વજ્ઞસ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે; સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા તે જ તેનું તાત્પર્ય છે; અને તે તાત્પર્ય નિજસ્વરૂપના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણવડે જ સિદ્ધ થાય છે, પરસન્મુખતા વડે (એટલે કે વ્યવહાર વડે) તે સધાતું નથી. એટલે વ્યવહારના આશ્રયથી મોક્ષમાર્ગ ... રાગશાસનમાં નથી, સાચો મોક્ષમાર્ગ

તેમણે જાણ્યો નથી. એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુમાર્ગની શ્રદ્ધાનો વિકલ્પ તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ તો નથી, પરન્તુ સમ્યગ્દર્શનના સહકારીપણે પણ તે હોતો નથી. તે તો સમ્યગ્દર્શનથી વિરુદ્ધ છે. સમ્યગ્દર્શનના સહકારીપણે હોય એવા સાચા દેવ-ગુરુની શ્રદ્ધાના વિકલ્પો પણ મોક્ષનું સત્ય કારણ નથી. સત્ય કારણ તો ભૂતાર્થસ્વભાવના આશ્રયે થયેલી શુદ્ધઆત્માની શ્રદ્ધા જ છે; તેને જ 'સત્યાર્થ' કહેલ છે. નિશ્ચય કહો કે સત્યાર્થ કહો; તે મુખ્ય છે; અને બીજો વ્યવહાર છે તે ગૌણ છે, તે સત્યાર્થ નથી પણ આરોપ છે-ઉપચાર છે.

આત્મા જેમ સર્વજ્ઞસ્વભાવ છે તેમ તે અતીન્દ્રિય આનંદસ્વભાવ છે. આત્મા પોતે જ આનંદરૂપ છે, રાગમ તેનો આનંદ નથી, એટલે રાગના આશ્રયે સુખ કે આનં થાય નહીં. તેમજ આ આત્માનો આનંદસ્વભાવ કોઈ દેવ ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે બીજા પાસે નથી, એટલે બીજાના આશ્ર ને પ્રગટતો નથી. પોતાનો આનંદ જ્યાં ભર્યો હોય તેમ એકતાથી આનંદનો અનુભવ થાય. પોતાનો આનંદ પોતા જ ભર્યો છે, આનંદરૂપ પોતે જ છે, ને પોતામાં નજર કર ને અનુભવાય છે. જેમ જ્ઞાનસ્વભાવ આત્મામાં છે તેથી આત્માના આશ્રયે સર્વજ્ઞતા થાય છે, તેમાં બીજા કોઈનો આશ્રય નથી; રાગ કે દેહના આશ્રયે સર્વજ્ઞપણું થતું નથી; કેમકે તેમાં તે નથી. તેમ અતીન્દ્રિય આનંદનો પિંડ આત્મા છે, તેના આનંદમાં બીજા કોઈનો આશ્રય નથી; રાગ કે દેહના

આશ્રયે આનંદ થતો નથી કેમકે તેમાં આનંદ નથી. જ્ઞાન ને આનંદ એનો સ્વભાવ છે તેના જ આશ્રયે તે પ્રગટે છે; પણ એના સ્વભાવમાં જ્ઞાન ને આનંદ નથી તેના આશ્રયે તે પ્રગટે નહીં.

મોક્ષ એટલે પૂર્ણ આનંદ; તેના કારણરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે પણ અતીન્દ્રિય આનંદના જ અંશો છે. આત્માના આશ્રયે તે પ્રગટે છે. આનંદની જાતના તે અંશો જ પૂર્ણ આનંદનું કારણ થાય છે. રાગ તે કાંઈ આનંદનો અંશ નથી એટલે તે આનંદનું કારણ પણ થતો નથી.-તો તેને મોક્ષમાર્ગ કોણ માને? જેનામાં અંશે પણ આનંદ નથી પણ ઊલટી આકુળતા છે એવા રાગભાવો પૂર્ણઆનંદરૂપ મોક્ષનું કારણ કેમ થાય? નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-એ ત્રણે આનંદરૂપ છે, રાગ વગરનાં છે અને આત્માને જ આધીન છે, તે જ પૂર્ણ આનંદરૂપ મોક્ષનું કારણ છે. સુખરૂપ પર્યાય પૂર્ણ સુખને સાધે છે, પણ દુઃખરૂપ પર્યાય સુખને સાધી શકે નહીં. શુભરાગવડે વીતરાગમાર્ગ સધાય નહીં. રાગના અભાવરૂપ અંશે વીતરાગતા વડે જ વીતરાગમાર્ગ સધાય છે. પુણ્ય-પાપના રાગમાં આનંદ કયાં છે—કે તેના આશ્રયે તે પ્રગટે? આનંદ કહો કે મોક્ષમાર્ગ કહો; તે આનંદનો કોઈ અંશ રાગમાં નથી, ને આનંદમાં રાગ નથી, એટલે તેઓ એકબીજાનું કારણ પણ નથી. આ રીતે રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી એટલે વ્યવહારના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ નથી. રાગ વગરનો જે શુદ્ધસ્વભાવ તેના

જ આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ છે.—આ જૈનધર્મનો સિદ્ધાંત છે.

જૈનસિદ્ધાન્તનું તથ્ય એ છે કે, આત્મા પોતે જ્ઞાન-આનંદથી ભરપૂર ભગવાન છે-તે અનુભવમાં આવે. આવા અનુભવને જ જૈનશાસન કહ્યું છે. જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ કરીને એકાગ્ર થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે, ને પૂર્ણ લીન થતાં મોક્ષદશા થાય છે. અંશ અને અંશી એક જાતના હોય છે; અંશીનો અંશ તેવી જાતનો હોય છે; સાચા કારણ-કાર્ય એક જાતનાં જ હોય છે; અંશ પોતાની જાતના અંશીના જ આશ્રયે પ્રગટે, પણ વિજાતના આશ્રયે ન પ્રગટે. સાચા જ્ઞાનનો અંશ જ્ઞાનના જ આશ્રયે પ્રગટે, રાગના આશ્રયે ન પ્રગટે. રાગના સેવન વડે તો રાગનું જ કાર્ય પ્રગટે, પણ જ્ઞાન ન પ્રગટે. અંશીની સાથે એકતા કરીને પ્રગટેલો અંશ તે જ સાચો અંશ છે. (પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત તે જ સાચી શરૂઆત છે.) પૂર્ણતાનું લક્ષ કહો કે સમ્યગ્દર્શન કહો, તેનાથી જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત છે. આત્મા આખો આનંદસ્વભાવ છે, તેના અનુભવથી જ આનંદ પ્રગટે છે. રાગના આશ્રયે આનંદનો અનુભવ કદી ન થાય, કેમકે આનંદ તે કાંઈ રાગનો અંશ નથી. એ જ રીતે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા પણ રાગના આશ્રયે થતા નથી, કેમકે તે જ્ઞાનાદિ કાંઈ રાગના અંશ નથી. રાગના આશ્રયે તો રાગ પ્રગટે, કાંઈ મોક્ષમાર્ગ ન પ્રગટે.

જુઓ, આ સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ ! સાચો મોક્ષમાર્ગ રાગ વગરનો છે. આત્માના જ્ઞાન ને આનંદ તે રાગ વગરના છે.

જ્ઞાન ને આનંદ તે આત્માના મુખ્ય ગુણો છે. 'ચિદાનંદાય નમ' વગેરે મંત્રો આત્માના સ્વભાવને સૂચવે છે. તેમાં પ્રભુ વીર્ય વગેરે અનંત ગુણો સમાઈ જાય છે. જે ગુણથી જુઓ તે ગુણ-સ્વરૂપ આખો આત્મા દેખાય છે. આનંદની મુખ્યતાથી જુઓ તો આખો આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનની મુખ્યતાથી જુઓ તો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; એ જ રીતે પ્રભુ વગેરે અનંત ગુણસ્વરૂપ આખો આત્મા છે; તેના લક્ષથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન–આનંદ પ્રગટે છે. આત્માના લક્ષે રાગ પ્રગટતો નથી. તેનો તો અભાવ થઈ જાય છે. રાગ તે આત્મગુણ નથી એટલે રાગના આશ્રયે આત્માના કોઈ ગુણ (સમ્યગ્દર્શનાદિ) પ્રગટતા નથી. બધાય ગુણોની નિર્મળ પર્યાય આત્માના જ આશ્રયે પરિણમે છે; પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણ–પર્યાયોને ધારણ કરનાર વસ્તુ આત્મા જ છે. જેનામાં જે ગુણ જ નથી તેના આશ્રયે તે ગુણનું કાર્ય પ્રગટે નહીં; જેમાં ગુણ હોય તેના જ આશ્રયે તેનું કાર્ય પ્રગટે. જેનામાં જ્ઞાન હોય તેના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન થાય, જેનામાં આનંદ હોય તેના આશ્રયે આનંદ થાય. જેનામાં જ્ઞાન કે આનંદ છે જ નહીં તેના આશ્રયે તે ક્યાંથી પ્રગટે? માટે હે જીવ! પરનો આશ્રય છોડ ને સ્વદ્રવ્યની સામે જોઈને તેનો જ આશ્રય કર.... આ કામ ત્વરાથી કર એટલે કે શીઘ્ર કર. આત્માના હિતના આ કાર્ય

અરે જીવ! તારી અવસ્થ

વીર્યવાન આત્મા છે કે જે સ્વબળ વડે રત્નત્રય પ્રગટ કરે છે. બળ નામની એક ઔષધિ આવે છે તેમ આત્મામાં વીર્ય-બળરૂપ એવું ઔષધ છે કે જે સર્વ કષાયરોગનો નાશ કરીને અવિકારી રત્નત્રયનું અને કેવળજ્ઞાનાદિ-ચતુષ્ટયનું અનંત બળ આપે છે; રાગમાં એવું બળ નથી કે રત્નત્રય આપે. અનંત ગુણરૂપ જે આત્મસ્વભાવ છે તેના જ આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ પ્રગટે છે. આવો સાચો મોક્ષમાર્ગ વિચારીને તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું જોઈએ.

નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ એક જ મોક્ષમાર્ગ છે; બે મોક્ષમાર્ગ નથી. 'એક હોય ત્રણકાળમાં પરમારથનો પંથ.' એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ-એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે-એમ પં. ટોડરમલજીએ મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશકમાં કહ્યું છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સિવાય બીજા કોઈને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ માત્ર ઉપચાર છે-એમ જાણવું. શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણીને, શ્રદ્ધા કરીને, તેના અનુભવ વડે જ મોક્ષ પમાય છે, બીજો માર્ગ નથી . નથી.

ભગવંતોએ પરમ આપ્તપણાને લીધે ત્રણેકાળના મુમુક્ષુઓને પણ એ જ પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો અને પછી તેઓ મોક્ષને પામ્યા. માટે નિર્વાણનો અન્ય માર્ગ નથી એમ નક્કી થાય છે. આ રીતે એક જ પ્રકારના સમ્યક્ માર્ગનો નિર્ણય કરીને આચાર્યદેવ કહે છે કે અહો! આવો મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશનારા ભગવંતોને નમસ્કાર હો.

અર્હંત સૌ કર્મોનો કરી નાશ એ જ વિધિ વડે,
ઉપદેશ પણ એમ જ કરી, નિર્વૃત્ત થયા, નમું તેમને.
શ્રમણો-જિનો-તીર્થંકરો એ રીત સેવી માર્ગને,
સિદ્ધિ વર્યા, નમું તેમને; નિર્વાણના તે માર્ગને.

શુદ્ધઆત્મઅનુભૂતિરૂપ જે નિશ્ચય રત્નત્રય તે સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષનો માર્ગ નથી-નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે સ્વરૂપ એક મોક્ષમાર્ગ છે, પણ જુદા જુદા ત્રણ મોક્ષમાર્ગ નથી. સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન સાથે હોય જ છે, અને ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવરૂપ ચારિત્રનો અંશ પણ હોય છે. આ રીતે શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ એક જ મોક્ષમાર્ગ છે. પછી તે રત્નત્રયની શુદ્ધીમાં તારતમ્યપણે ભલે અનેક પ્રકાર હોય, પણ તેમાં જાત એક જ છે; જેટલી રત્નત્રયની શુદ્ધતા છે તેટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી.

પ્રશ્નઃ—ઘણે ઠેકાણે નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ કહ્યા છે અને તમે તો મોક્ષમાર્ગ એક જ કહો છો,

તો તેમાં વિરોધ નથી?

ઉત્તર:—ના; સાચો મોક્ષમાર્ગ એક જ છે, અને બીજો કોઈ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી—એમ નિર્ણય કરીને સાચા મોક્ષમાર્ગને જ મોક્ષમાર્ગરૂપે ગ્રહણ કરવો, તે જ અવિરુદ્ધપણું છે. પણ, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તે પણ માર્ગ છે, અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તે પણ માર્ગ છે—એમ બંનેને સાચાં માનીને અંગીકાર કરતાં તો વિરોધ આવે છે. એક નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તે સાચો માર્ગ છે અને બીજો માર્ગ કહેવો તે તો માત્ર ઉપચાર છે, તે સાચો માર્ગ નથી,—એમ ઓળખતાં જ સાચા મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન થાય છે, અને તેમાં જ બંને નયોના સાચા માર્ગનો સ્વીકાર થાય છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની અનુભૂતિસ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના જે શુદ્ધ વીતરાગ પરિણામ છે તે તો સાચો મોક્ષમાર્ગ છે એટલે નિશ્ચયથી ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ છે; અને ત્યાં, જે સાચો મોક્ષમાર્ગ તો નથી પણ મોક્ષમાર્ગની સાથે નિમિત્તપણે વર્તે છે તેને પણ મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. 'कारण को व्यवहारो'— વ્યવહારને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું કારણ કહ્યું તે પણ ઉપચાર છે એટલે નિમિત્તરૂપ છે—એમ સમજવું. જેમ ઉપાદાન વગરનું નિમિત્ત તે ખરેખર નિમિત્ત નથી, તેમ નિશ્ચયની અપેક્ષા વગરનો વ્યવહાર તે ખરેખર વ્યવહાર જ નથી. નિશ્ચય વગર એકલો વ્યવહાર હોતો નથી, કોઈને પહેલાં એકલો વ્યવહાર હોય ને તેનાથી નિશ્ચય પમાય—

એ વાત સાચી નથી. 'બંને સાથ રહેલ' -એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને સાથે રહેલા હોવા છતાં તેમાં સત્ય મોક્ષમાર્ગ તો એક જ છે, બે નથી.

સાચા મોક્ષમાર્ગના નિર્ણય માટે આ વાત પ્રયોજનભૂત હોવાથી વારંવાર ઘૂંટાય છે. સાધકને એક પર્યાયમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને સાથે વર્તે છે, તેમાં નિશ્ચય રત્નત્રય તે સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે, અને તેને અનુકૂળપણે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રના જે શુભવિકલ્પો વર્તે છે તેમાં મોક્ષમાર્ગનો વ્યવહાર કરવો તે ઉપચાર છે, તે સત્યાર્થ નથી. એક જ સત્ય મોક્ષમાર્ગ, ને બીજો સત્ય નહિ પણ ઉપચાર, -એમ મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ વિચારવું. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને ભેગાં થઈને એક મોક્ષમાર્ગ છે-એમ નથી. નિશ્ચય તે એક જ મોક્ષમાર્ગ છે.

* શુદ્ધઆત્માની શ્રદ્ધા તે એક જ સમ્યગ્દર્શન છે;
* શુદ્ધઆત્માનું જ્ઞાન તે એક જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે;
* શુદ્ધઆત્મામાં લીનતા તે એક જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.
* આવા શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ એક જ મોક્ષમાર્ગ છે.
* વ્યવહારના વિકલ્પોનો તેમાં અભાવ છે.

- નિશ્ચયની ભૂમિકામાં તેને યોગ્ય જ વ્યવહાર હોય છે, તેનો સ્વીકાર છે, પણ તેને સત્ય મોક્ષમાર્ગ તરીકે જ્ઞાની સ્વીકારતા નથી.

પ્રશ્ન:—જો વ્યવહાર રત્નત્રય છે તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી, તો ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કેમ કહ્યો?

ઉત્તર:—કેમકે નિશ્ચય સાથે તે ભૂમિકામાં તેવો જ વ્યવહાર નિમિત્તપણે હોય છે, વિપરીત નથી હોતો,—એમ તે ભૂમિકાનું જ્ઞાન કરાવવા તેમાં મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર છે. જેમ બિલાડીમાં વાઘનો ઉપચાર તે એમ સૂચવે છે કે બિલાડી પોતે ખરેખરો વાઘ નથી, ખરો વાઘ એનાથી બીજો છે; તેમ વ્યવહારમાં મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર તે એમ સૂચવે છે કે વ્યવહાર પોતે ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ નથી, ખરો મોક્ષમાર્ગ એનાથી બીજો છે.

'જ્ઞાન તે આત્મા' એટલા ગુણગુણીભેદના વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર પણ મોક્ષનું સાધન થઈ શકતો નથી, ત્યાં બીજા સ્થૂળ રાગની શી વાત?

* મોક્ષમાર્ગ બે નથી, એક જ છે; તેમ—
મોક્ષમાર્ગમાં જે સમ્યગ્દર્શન છે તે બે નથી, એક જ છે;
મોક્ષમાર્ગમાં જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે બે નથી, એક જ છે;
મોક્ષમાર્ગમાં જે સમ્યક્ચારિત્ર છે તે બે નથી, એક જ છે.

* ભલે તે સમ્યગ્દર્શનના ચાર ભેદ પડે, સમ્યગ્જ્ઞાનના પાંચ ભેદ પડે ને સમ્યક્ચારિત્રના પાંચ ભેદ પડે, પણ તે બધામાં સ્વદ્રવ્યાશ્રિતતા પ્રકાર એક જ છે; તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં કોઈ પણ પ્રકાર પરદ્રવ્યને આશ્રિત નથી, કે તેમાં [illegible] નથી.

ભગવાન આત્મા મહાન પદાર્થ, તેમાં અંતર્મુખ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે; એનાથી જુદો કોઈ બીજો મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે તો વાણીનો વિલાસ છે,–તેનું વાચ્ય નિમિત્ત અને રાગ છે; પણ મોક્ષમાર્ગનું તે ખરું–સત્ય સ્વરૂપ નથી. સત્ય મોક્ષમાર્ગ શુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિમાં જ સમાય છે, તે નિર્વિકલ્પ છે, કોઈ વિકલ્પ તેમાં નથી. આવો મોક્ષમાર્ગ ચોથાગુણસ્થાનથી શરૂ થઈ જાય છે. સમન્તભદ્રસ્વામીએ 'गृहस्थो मोक्षमार्गस्थः' એમ કહીને સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થને પણ મોક્ષમાર્ગમાં ગણ્યો છે. એટલે કોઈ એમ કહે કે ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા ગુણસ્થાને એકલો વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે ને પછી સાતમા ગુણસ્થાનથી એકલો નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે,—તો એ વાત બરાબર નથી. ચોથાગુણસ્થાનથી જ બંને સાથે છે. તેમાં જેટલા અંશે શુદ્ધતા છે તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે, અને જેટલા રાગાદિ છે તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આમ બધા પડખેથી ઓળખીને સત્ય મોક્ષમાર્ગને અંગીકાર કરવો જોઈએ.

અહો! આવો સરસ-સુંદર સ્વાધીન મોક્ષમાર્ગ, તે જ મહાન સુખનું કારણ છે–એમ જાણીને બહુમાનપૂર્વક તેનું સેવન કરો.

રાગથી પણ જુદો અનુભવ થાય છે. આવા અનુભવપૂર્વક આત્માની શ્રદ્ધા તે સાચું સમ્યગ્દર્શન છે; આમાં એકલા સ્વતત્ત્વની દૃષ્ટિ છે. સ્વલક્ષ કરતાં જ પરદ્રવ્યો અને પરભાવોની સાથે એકતાબુદ્ધિ છૂટી જાય છે. આ રીતે સ્વમાં એકત્વબુદ્ધિરૂપ આત્મરુચિ તે સમ્યગ્દર્શન છે

'आपमें रुचि'-આપ એટલે પોતાનો આત્મા, તેનું સ્વરૂપ ઓળખીને, નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન સહિત તેની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. બાહ્યદૃષ્ટિથી સંયોગમાં ને રાગમાં 'આ હું' એમ મિથ્યા માન્યું હતું, તે માન્યતા છોડીને અંતરમાં 'આ હું' એમ નિજસ્વભાવની પ્રતીત કરતાં સમ્યક્ત્વ થયું, પોતાનો આત્મા જેવો છે તેવો ઓળખાણમાં આવી ગયો. એકલા શુદ્ધસ્વભાવમાં જ રુચિનો પ્રવેશ થયો, ત્યાં કોઈ વિકલ્પમાં રુચિ ન રહી, એટલે તેના અવલંબને ધર્મનો કાંઈ પણ લાભ થશે-એવી બુદ્ધિ ન રહી. પરથી જુદો ને વિકલ્પથી જુદો થઈને શુદ્ધાત્મારૂપે જ પરિણમ્યો; આવું સમ્યક્‌પરિણમન તે ભલું છે. તે શુદ્ધ છે, તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું અંગ છે. મોક્ષને સાધવાની તે કળા છે. 'રુચિ સમ્યક્ત્વ ભલા હૈ ..ને સમ્યગ્જ્ઞાન કલા હૈ' આત્માની રુચિ ને આત્માનું જ્ઞાન તે મોક્ષને સાધવાની ઉત્તમ કળા છે. પરનું જાણપણું કે શાસ્ત્ર તરફનું જાણપણું-તે નહિ, પણ આપરૂપ એટલે આત્માનું સ્વરૂપ, તેને પરથી ભિન્ન જાણવું તે સાચી જ્ઞાનકળા છે. જીવ બહારની બીજી અનેક કળા શીખ્યો પણ આત્મજ્ઞાનની કળા તેણે

પૂર્વે કદી જાણી નથી. જ્ઞાન આત્મસ્વભાવની સન્મુખ થયું ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનની કળા ખીલી, આત્મજ્ઞાન થયું ને મોક્ષમાર્ગ ઊઘડયો. આત્મજ્ઞાન પાસે નવતત્ત્વ વગેરેનું વ્યવહારુ જાણપણું ગૌણ થઈ ગયું. 'જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું',-તેને જ્ઞાનની કળા ખીલી, હવે આગળ વધીને કેવળજ્ઞાનરૂપી પૂર્ણિમા થશે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવા માટેની આ સમ્યગ્જ્ઞાનકળા છે તે કેવળજ્ઞાન સાથે આનંદની કેલી કરે છે, આનંદની ક્રીડા કરતીકરતી તે કેવળજ્ઞાનને સાધે છે. અહા! ચોથાગુણસ્થાને ગૃહસ્થનું સમ્યગ્જ્ઞાન તે પણ કેવળજ્ઞાનની જાતનું જ છે. પૂર્ણ ચંદ્રનો અંશ પણ ચંદ્રની જાતનો જ હોય, તે કાંઈ ઠીકરું ન હોય; તેમ સમ્યક્મતિશ્રુતજ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાનની જાતના જ છે, તે કાંઈ રાગની જાતના ઠીકરા જેવા નથી. અહા, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં કેવળજ્ઞાનની એક કળા ખીલી. આવી ભેદજ્ઞાનકળા તે મોક્ષને સાધનારી છે.

परद्रव्यनतैं भिन्न आपमें रुचि सम्यक्त्व भला है।
आपरूपको जानपनो सो सम्यग्ज्ञान कला है।

હે જીવ! મોક્ષસુખને માટે તું આવા સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યમી થા. પોતાના આત્માની સન્મુખ થઈને આત્માની રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; અને સમ્યક્ચારિત્ર કેવું છે? કે-

દશામાં સાથે નિમિત્તરૂપ છે. વીતરાગતા જ ચારિત્ર છે, રાગ તે ચારિત્ર નથી. રાગ વગરનાં રત્નત્રય જ મોક્ષનું કારણ છે, રાગ તો આસ્રવનું જ કારણ છે, તે મોક્ષનું કારણ નથી.

અહા! આવો ચોકખો વીતરાગી માર્ગ! તેને ભૂલીને અજ્ઞાની લોકોએ રાગમાં મોક્ષમાર્ગ માની લીધો. રાગને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે તો, કાચના કટકામાં મોટો મહા કિંમતી ચૈતન્યહીરો માંગવા જેવું છે. રાગવડે મોક્ષ થવાનું જે માને છે તેણે તો રાગ જેટલી જ મોક્ષની કિંમત કરી છે, વીતરાગી આનંદરૂપ મોક્ષની તેને ખબર નથી. બાપુ! પૂર્ણ આનંદથી ભરેલું મોક્ષપદ તે એવું નથી કે તને રાગમાં મળી જાય. વીતરાગી આનંદરૂપ મોક્ષ માટેની કિંમત પણ કોઈ અલૌકિક છે. અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવને સ્વીકારીને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ વડે જ મોક્ષ સધાય છે, એનાથી જુદું બીજું કોઈ સાધન નથી.

અહા, જ્ઞાનાનંદના અનંત કિરણોથી ચમકતો ચૈતન્યહીરલો...તે તો વીતરાગતાનો પૂંજ છે; તેમાં લીનતારૂપ વીતરાગતા તે જ ચારિત્ર છે. આવા ચારિત્રને ભગવાને પરમધર્મ કહ્યો છે. એને બદલે જે પરમાં ને રાગાદિ વ્યવહારભાવોમાં લીન થઈને તેને ચારિત્રધર્મ સમજી લે છે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને તો વ્યવહારચારિત્ર પણ હોતું નથી. (લીન ભયો વ્યવહારમેં મુક્તિ કહાંસે હોય?)

પહેલાં ચારિત્ર ને પછી સમ્યગ્દર્શન—એમ જે માને છે

તેને તો સમ્યગ્દર્શનની કે ચારિત્રની એકેયની ખબર નથી. ભાઈ! શ્રદ્ધા વગર ચારિત્ર કેવું? આત્માને જાણ્યા વગર તું લીન શેમાં થઈશ? ચારિત્રનું મૂળકારણ તો સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન છે; તેને બદલે શુભરાગને જ તેં ચારિત્ર માની લીધું, અને પાછો તે શુભરાગરૂપ ચારિત્રને તેં સમ્યગ્દર્શનનું કારણ માન્યું,-એટલે તારે તો આખો મોક્ષમાર્ગ રાગરૂપ જ થયો, એમાં વીતરાગતા કે શુદ્ધાત્માનો આશ્રય કરવાનું તો ક્યાંય આવ્યું નહીં. સ્વદ્રવ્યના આશ્રયરૂપ વીતરાગતા વગર મોક્ષ-માર્ગ કેવો? શુદ્ધાત્માના જ આશ્રયે સાચા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, ને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

સમયસાર ગા. ૨૭૬-૨૭૭માં કહે છે કે-શુદ્ધઆત્મા તે જ્ઞાન છે કારણ કે તે જ્ઞાનનો આશ્રય છે, શુદ્ધઆત્મા તે દર્શન છે કારણ કે તે દર્શનનો આશ્રય છે, અને શુદ્ધઆત્મા તે ચારિત્ર છે કારણ કે તે ચારિત્રનો આશ્રય છે.-આ પ્રમાણે નિશ્ચય છે. શુદ્ધઆત્માના જ આશ્રયે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે એટલે અભેદપણે તે ત્રણેને શુદ્ધઆત્મા જ કહી દીધો.

શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, નવપદાર્થોની શ્રદ્ધા અને પંચમહાવ્રતના શુભભાવરૂપ ચારિત્ર તે વ્યવહાર છે; કેમકે તે હોવા છતાં-જો શુદ્ધાત્માનો આશ્રય ન હોય તો-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નથી હોતાં.

-માટે પરાશ્રિત એવો વ્યવહાર તે મોક્ષમાર્ગમાં નિષેધ્ય

હેતુ પણ ન થયો (-જેમ સ્વયં ગતિ ન કરનારને ધર્માસ્તિકાય હેતુ પણ થતો નથી તેમ).

જો એકલો વ્યવહાર તે ખરેખર નિશ્ચયનો હેતુ થતો હોય તો-

'મુનિવ્રતધાર અનંતવાર ગ્રૈવક ઉપજાયો,
પૈ નિજ આતમજ્ઞાન બિન સુખ લેશ ન પાયો.'

-પંચમહાવ્રતાદિ વ્યવહાર અનંતવાર કરવા છતાં તે જીવને તે નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રનો હેતુ કેમ ન થયો? ઉપાદાન વગર નિમિત્ત શું કરે? ઉપાદાન-નિમિત્તના દોહરામાં પણ પં. ભગવતીદાસજી કહે છે કે-

ઉપાદાન નિજબલ જહાં તહાં નિમિત્ત પર હોય,
ભેદજ્ઞાન પરમાણ વિધિ વિરલા બુઝે કોય.

જ્યાં ઉપાદાન પોતાના સામર્થ્યવડે કાર્ય કરે છે ત્યાં બીજા સંયોગ નિમિત્તરૂપે હોય છે; તેમ જ્યાં સ્વદ્રવ્યના આશ્રયરૂપ ઉપાદાનના બળથી નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે ત્યાં નિમિત્તરૂપે તેને યોગ્ય વ્યવહાર હોય છે.

આત્મા પરદ્રવ્યોથી સદા જુદો છે; પોતાના આવા આત્માનો અટલ વિશ્વાસ તે સમ્યગ્દર્શન છે. અટલ એટલે જે કદી ટળે નહિ, આત્માથી કદી જુદો પડે નહીં, સિદ્ધદશામાંય આત્મા સાથે સદાય રહે-તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે. વ્યવહાર-

❀ જીવતત્ત્વ ❀

જગતમાં જીવો અનંત છે. સ્વભાવથી બધા જીવો ભિન્ન-ભિન્ન એકસરખાં છે. પણ અવસ્થા અપેક્ષાએ જીવોના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. બહારમાં શરીરને જ આત્મા માનનારા જીવો બહિરાત્મા છે, એવા જીવો અનંતા છે. અંતરમાં દેહથી ભિન્ન આત્માને જાણનારા જીવો તે અંતરાત્મા છે, તેના અનેક પ્રકાર છે; આવા અંતરાત્મા જીવો અસંખ્યાતા છે. સર્વજ્ઞ પરમપદને પામેલા જીવો તે પરમાત્મા છે;—તેના બે પ્રકાર-અરિહંત અને સિદ્ધ; સિદ્ધપરમાત્મા અનંતા છે, અરિહંતપરમાત્મા લાખો બિરાજે છે. આવા ભેદ સહિત જીવતત્ત્વ તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનમાં પોતાના શુદ્ધજીવની નિર્વિકલ્પ પ્રતીત છે, તેમાં કોઈ ભેદો નથી. ભેદને જાણતી વખતે પણ સમકિતી-જીવ એકલા ભેદમાં જ નથી રોકાતા, અભેદ શુદ્ધઆત્માને લક્ષમાં રાખીને ભેદને જાણે છે. કેવળજ્ઞાન વગેરે પર્યાયો થવાનું સામર્થ્ય શુદ્ધઆત્મામાં ભરેલું છે, તેથી શુદ્ધઆત્માની પ્રતીતમાં એ બધું સમાઈ જાય છે. શુદ્ધઆત્માની પ્રતીતમાં પરમાત્માની પ્રતીત પણ સમાઈ ગઈ. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને અનુભવમાં લીધો ત્યાં અરિહંતભગવાન અને સિદ્ધભગવાનને ઓળખી લીધા.

❀ अजीव तत्त्व ❀

અજીવના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર-પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય,

* આસ્રવ તથા બંધ તત્ત્વ *

મિથ્યાત્વાદિ ભાવો વડે કર્મનો આસ્રવ તથા બંધ થાય છે; પાપ અને પુણ્ય તે પણ આસ્રવ તથા બંધમાં સમાય છે. પુણ્ય-પાપ વગેરે આસ્રવ છે તેને આસ્રવરૂપે જાણવા, પણ તેને સંવરમાં ન ભેળવવા, તે આસ્રવતત્ત્વની શ્રદ્ધા છે. આસ્રવનો કોઈ પ્રકાર જીવને હિતરૂપ નથી, કે તે મોક્ષનું કારણ નથી એમ જાણવું જોઈએ. જો કોઈ પ્રકારના આસ્રવને હિતરૂપ માને તો તે જીવને આસ્રવતત્ત્વની શ્રદ્ધા સાચી નથી. અશુભ કે શુભ એ બંને પ્રકારના બંધન છોડવા જેવા છે, તેમાંથી એકેય સારાં નથી. શુભરાગ પણ જીવને બંધનું જ સાધન છે, તે કાંઈ મોક્ષનું સાધન નથી. નવતત્ત્વની સાચી ઓળખાણ કરે તેને પુણ્યની મીઠાશ રહે નહીં; પુણ્યને પણ તે છોડવા જેવું સમજે.

* સંવર તત્ત્વ *

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ વડે કર્મોનો સંવર થાય છે. આત્માની શુદ્ધતા થતાં અશુદ્ધતા અને કર્મો અટકી જાય છે. કઈ ભૂમિકામાં કેટલા અંશે સંવર હોય, ત્યાં કેવા નિમિત્ત હોય ને કેવા નિમિત્ત છૂટી જાય તે ઓળખવું જોઈએ; તેમાં વિપરીતતા ન હોવી જોઈએ. જેમ મુનિદશામાં વીતરાગભાવથી એટલો બધો સંવર થઈ ગયો છે કે ત્યાં વસ્ત્રના પરિગ્રહની વૃત્તિ જેટલો આસ્રવભાવ હોતો નથી, ને નિમિત્તરૂપે વસ્ત્રગ્રહણાદિ હોતું નથી. આનાથી જે વિપરીત

માને તેને મુનિના સંવરની ખબર નથી, સંવરદશાવાળા મુનિને તેણે ઓળખ્યા નથી. એ જ રીતે સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યાં માંસાહારાદિ જેવી પાપવૃત્તિ હોય જ નહીં એટલે તેવો પાપાસ્રવ પણ ત્યાં હોય જ નહીં,–એવી સંવરદશા ત્યાં હોય છે.

❀ નિર્જરા તત્ત્વ ❀

ધર્મીનો ઉપયોગ જેમ જેમ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતો જાય તેમ તેમ શુદ્ધતા વધતી જાય છે, અને તેટલી અશુદ્ધતા તથા કર્મો ખરી જાય છે, તેનું નામ નિર્જરા છે. જીવની શુદ્ધતા વડે નિર્જરા થાય છે. કાંઈ દેહની ક્રિયા વડે નિર્જરા થતી નથી. શરીર સૂકાય ને દુઃખ લાગે તે કાંઈ નિર્જરાનું કારણ નથી એટલે કે તે ધર્મ નથી. ચૈતન્યની શુદ્ધતારૂપ તપ છે તેના વડે સાચી નિર્જરા થાય છે અને તે ધર્મ છે. કર્મોની સ્થિતિ પાકીને જે સવિપાક નિર્જરા થાય છે તે તો બધા જીવોને થાય છે, તેની સાથે ધર્મનો સંબંધ નથી, તે નિર્જરા મોક્ષનું કારણ નથી.

❀ મોક્ષ તત્ત્વ ❀

જ્યાં સંપૂર્ણ નિરાકુળ સુખ ને જ્ઞાન છે, અને જેમાં કર્મનો–રાગનો કે દુઃખનો સર્વથા અભાવ છે એવી મોક્ષદશા છે. મોક્ષ શું છે, અને તેનો ઉપાય શું છે તે ઓળખવું જોઈએ. રાગના સર્વથા અભાવરૂપ જે મોક્ષ, તેનો ઉપાય પણ રાગ વગરનો જ છે. મોક્ષના ઉપાયરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેય રાગ વગરના છે. રાગ તે મોક્ષનો ઉપાય નથી, રાગને

જે મોક્ષનું સાધન માને છે તેને મોક્ષતત્ત્વની ખબર નથી. મોક્ષનાં કારણ અને બંધનાં કારણ ભિન્નભિન્ન છે, તેમને ભિન્નપણે જાણવા જોઈએ. જે બંધનું કારણ થાય તે મોક્ષનું કારણ ન થાય, ને જે મોક્ષનું કારણ થાય તે બંધનું કારણ ન થાય. —આમ સાતતત્ત્વોની ઓળખાણમાં તો બધાય ખુલાસા આવી જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનના શ્રીમુખથી જે સાતતત્ત્વનું સ્વરૂપ આવ્યું છે તેના જ્ઞાનમાં આખા વિશ્વનાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન આવી જાય છે. જીવ શું, અજીવ શું, કયા ભાવથી જીવને સુખ થાય, કયા ભાવથી જીવને દુઃખ થાય, તેના જ્ઞાનવગર જીવને ધર્મ કે સુખનો ઉપાય થઈ શકે નહીં. મોક્ષદશારૂપે પરિણમેલા આત્મા ને દેવ, સંવર-નિર્જરારૂપે પરિણમેલા આત્મા તે ગુરુ,- એમ સાચા દેવ-ગુરુની ઓળખાણ પણ નવતત્ત્વના જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. અને નવતત્ત્વના વિકલ્પોથી પાર થઈને જ્ઞાનઅનુભૂતિવડે શુદ્ધઆત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. અહો, આ તો હજી વીતરાગ-જૈનધર્મનો એકડો છે,—ધર્મની પહેલી ભૂમિકા જે સમ્યગ્દર્શન તેની આ વાત છે.

વીતરાગ જૈનમાર્ગ સિવાય અન્યમતમાં તો સાચાં તત્ત્વો હોતાં નથી, કેમકે તેમાં તો સર્વજ્ઞતા જ નથી. જિનમતમાં સર્વજ્ઞભગવાને અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવડે જાણીને નવતત્ત્વો જે પ્રમાણે કહ્યાં છે તે પ્રમાણે બરાબર ઓળખીને શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યક્ દર્શન વ્યવહારથી છે, તેમાં ભેદ અને વિકલ્પ છે તેથી તેને

ઉત્તર :—કેમકે તેણે અંતર્મુખ થઈને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ કે શ્રદ્ધા ન કરી, ને એકલા નવતત્ત્વના ભેદના વિકલ્પમાં જ અટક્યો, એટલે નિશ્ચયના લક્ષ વગરના એકલા વ્યવહારના પક્ષથી નવતત્ત્વને શાસ્ત્રઅનુસાર માન્યા ને તેના વિકલ્પને જ સમ્યગ્દર્શન માનીને તેમાં અટકી ગયો, તેથી તે સંસારમાં જ રખડ્યો. અહીં તેની વાત નથી. અહીં તો મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનસહિત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા કેવી હોય છે તેની વાત છે; નિશ્ચયપૂર્વકના વ્યવહારની વાત છે. એકલી વ્યવહારશ્રદ્ધા તો અજ્ઞાનીએ કરી, પણ નિશ્ચયસહિતનો વ્યવહાર અજ્ઞાનીને હોતો નથી.

જો કે આ વ્યવહાર–તત્ત્વશ્રદ્ધા તે પોતે સમ્યગ્દર્શન નથી, પણ તેની સાથે શુદ્ધ આત્માની જે નિશ્ચયશ્રદ્ધા છે તે સાચું સમ્યગ્દર્શન છે, અને ત્યાં સાથેના વ્યવહારને સમ્યગ્દર્શનનો ઉપચાર આવે છે. જો સાચું હોય તો બીજામાં તેનો ઉપચાર થાય, પણ સાચા વગર ઉપચાર કેવો?–એને તો ઉપચાર તે જ મુખ્ય થઈ ગયું! આ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન તે કાંઈ શ્રદ્ધા-ગુણની પર્યાય નથી, તે તો વિકલ્પસહિત જ્ઞાનની દશા છે. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધાગુણની સમ્યક્પર્યાય છે, તે વિકલ્પ વગરની છે. શ્રદ્ધામાં વિકલ્પ હોય નહીં, એ તો નિર્વિકલ્પ છે.

મોક્ષશાસ્ત્રના પહેલા જ સૂત્રમાં મોક્ષમાર્ગ તરીકે સમ્યક્-દર્શન જ્ઞાન–ચારિત્ર કહ્યાં છે, એ ત્રણે નિશ્ચય છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું તે તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં ભૂતાર્થદૃષ્ટિથી

પોતાના શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા ભેગી જ વર્તે છે, તેથી તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે, ને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહાર તત્ત્વના ભેદનું લક્ષ ને વિકલ્પ તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી; પણ નિશ્ચય સાથેના વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનમાં તે તત્ત્વોનું જાણપણું હોય છે તેનું આ વર્ણન છે. તેમાંથી જીવતત્ત્વનું અને તેના ભેદોનું વર્ણન હવેની ત્રણ ગાથામાં કરે છે. ॥૩॥

જઘન્ય અંતરાત્મા....અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ
તે પણ મોક્ષમાર્ગી છે.

છે; તે તત્ત્વમાં મૂઢ છે. એવા બહિરાત્મા જીવો અનંતા છે; જગતના જીવોનો મોટો ભાગ મિથ્યાદૃષ્ટિ-બહિરાત્મા છે. પણ બહિરાત્મપણું તે જીવનું ખરૂં સ્વરૂપ નથી, એટલે તેને છોડીને જીવ પોતે અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા થઈ શકે છે.

❁ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ ❁

દેહથી ભિન્ન અંતરમાં આત્મસ્વરૂપને જે જાણે છે તે અંતરાત્મા છે. નરકમાં પણ જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે અંતરાત્મા છે. દેડકું, હાથી, વાંદરો, સિંહ વગેરે તિર્યંચોમાં પણ જે જીવો દેહથી ભિન્ન આત્માને અંતરમાં અનુભવે છે તેઓ અંતરાત્મા છે. એવા અંતરાત્મા અસંખ્યાતા છે. ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો અંતરાત્મા છે. તેમાં જેઓ દ્વિવિધ પરિગ્રહથી રહિત છે-અંતરમાં મિથ્યાત્વાદિ મોહથી રહિત છે ને બહારમાં વસ્ત્રાદિથી રહિત છે, અને શુદ્ધોપયોગ વડે નિજ-સ્વરૂપના ધ્યાનમાં એકાગ્ર છે એવા મુનિવરો તે ઉત્તમ અંતરાત્મા છે, એટલે કે સાતમા ગુણસ્થાનથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો ઉત્તમ અંતરાત્મા છે; અંતરમાં આત્માના અનુભવ સહિત જેઓ દેશવ્રતી-શ્રાવક છે કે મહાવ્રતી-મુનિ છે તેઓ મધ્યમ-અંતરાત્મા છે, એટલે કે પાંચમા ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો મધ્યમ અંતરાત્મા છે; અને અવિરત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ એટલે જેને વ્રતાદિક ન હોવા છતાં પણ અંતરમાં દેહથી ભિન્ન શુદ્ધઆત્માના અનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શન થયું છે તે જીવો જઘન્ય-અંતરાત્મા છે. આ રીતે ઉત્તમ-મધ્યમ અને

જઘન્ય એમ ત્રણ પ્રકારના અંતરાત્મા જાણવા.-ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના આ બધાય અંતરાત્મા જીવો આત્માને જાણનારા છે ને મોક્ષમાર્ગમાં ચાલનારા છે. બાર અંગને જાણનારા ગણધરભગવાન, અને એક નાનું સમ્યગ્દષ્ટિ દેડકું-એ બંને અંતરાત્મા છે, બંને 'શિવમગચારી' છે—મોક્ષમાર્ગી છે. જુઓ, ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થને પણ મોક્ષમાર્ગી કહ્યા છે. સમન્તભદ્રસ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે-' गृहस्थो मोक्षमार्गस्थ निर्मोहो ' (રત્નકરંડ-શ્રાવકાચાર)

❀ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ❀

શુદ્ધાત્માના ધ્યાનરૂપ શુદ્ધોપયોગવડે ઘાતીકર્મોને દૂર કરીને, કેવળજ્ઞાનરૂપ પરમપદ જેમણે પ્રગટ કર્યું છે તેઓ પરમાત્મા છે, તેઓ લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ જાણનારા છે. તે પરમાત્માના બે પ્રકાર છે: અરિહંત પરમાત્મા, અને સિદ્ધ પરમાત્મા. અરિહંત પરમાત્મા શરીરસહિત હોવાથી તેમને સ-કલ પરમાત્મા કહેવાય છે; એવા લાખો અરિહંત ભગવંતો વિદેહક્ષેત્રમાં અત્યારે વિચરી રહ્યા છે, અને સદાય થયા કરે છે. સિદ્ધપરમાત્માને શરીર હોતું નથી તેથી તેમને નિ-કલ પરમાત્મા કહેવાય છે, તેઓ જ્ઞાનશરીરી છે, તેઓ આઠેકર્મથી રહિત છે. તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાને બિરાજમાન જીવો અરિહંત પરમાત્મા છે; અને ગુણસ્થાનથી પાર, દેહાતીત સિદ્ધ ભગવંતો છે. સિદ્ધ-પરમાત્મા એટલે ચાર ગતિથી મુક્ત જીવ,

તેઓ અનંતા છે. અરિહંત અને સિદ્ધપરમાત્મા આત્માના અનંત સુખને અનુભવે છે.

-આમ ત્રણ પ્રકારમાંથી બાહિરાત્મપણાને હેયરૂપ જાણીને છોડવું; અંતરમાં દેહથી ભિન્ન શુદ્ધ પરમસ્વરૂપને ઓળખીને અંતરાત્મા થવું અને નિરંતર તેના જ ધ્યાનવડે પરમાત્મા થઈને નિત્ય અનંત આનંદનો અનુભવ કરવો. દરેક જીવમાં આવા પરમાત્મા થવાની તાકાત છે.

કોઈ કહે કે અમે ગામડામાં રહીએ, ધંધા-વેપાર-મજુરીમાં જીવન વીતાવીએ, ને આ પરમાત્મા થવાની આવડી મોટી વાત આપ સમજાવો છો!

તો કહે છે કે-હા, ભાઈ! તું ગામડામાં નથી રહ્યો, તું તો તારા અનંતગુણના મોટા વૈભવમાં રહ્યો છો. દુઃખથી છૂટવા માટે આત્માની દરકાર કરીને જે સમજવા માંગે તે દરેકને સમજાય તેવી આ વાત છે. તારા સ્વરૂપમાં જે છે તે જ તને બતાવીએ છીએ, એનાથી વિશેષ કાંઈ નથી કહેતા. બાપુ! જીવનમાં આ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે, બાકી તો બધું થોથાં છે, તેમાં આત્માનું કાંઈ હિત નથી. પૈસા કમાવા ખાતર મજુરીમાં જીવન વીતાવે છે પણ એ કરોડો રૂપિયામાં કે બંગલા-મોટરમાં ક્યાંય સુખનો છાંટોય નથી, અરે! સ્વર્ગમાંય સુખ નથી ત્યાં મનુષ્યલોકના વૈભવની શી વાત? સુખ તો આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રમાં જ છે, બાકી બહારનાં કોઈ પણ પદાર્થના લક્ષે તો આકુળતા ને દુઃખ જ છે.

ભાઈ! વિચાર તો કર કે—રૂપિયા, મકાન, મોટર વગેરે પદાર્થો તો જીવતત્ત્વ છે?-કે અજીવ? એ તો અજીવ છે. તો શું અજીવમાં કદી સુખ હોય? ના; એનામાં સુખ કદી છે જ નહિ, તો તે તને ક્યાંથી સુખ આપે? માટે અજીવમાં-પરમાં સુખબુદ્ધિ છોડ.

હવે તે અજીવ તરફના વલણનો તારો ભાવ, (-પછી તે અશુભ હો કે શુભ) તેમાં પણ આકુળતા ને દુઃખ જ છે, તેમાં કાંઈ ચૈતન્યના આનંદનું વેદન તો નથી.-માટે તે પરલક્ષી શુભાશુભભાવોમાંય સુખબુદ્ધિ છોડી દે.

સુખથી ભરેલો તારો આત્મસ્વભાવ, તેમાં ઉપયોગ જોડતાં જ સ્વલક્ષે પરમ આનંદ અનુભવાય છે.

જુઓ, સાતતત્ત્વને જાણવામાં આ વાત આવી જાય છે.—

જ્ઞાન ને આનંદ જેમાં છે તે જીવતત્ત્વ;

તેની સન્મુખતાથી આનંદ અનુભવાય-તેમાં સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ આવ્યા.

જ્ઞાન ને સુખ જેમાં નથી તે અજીવતત્ત્વ;

તેની સન્મુખતાથી આકુળતા અનુભવાય છે-તેમાં પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ ને બંધ આવી ગયા.

આ રીતે તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરીને સમજે તો મોક્ષમાર્ગનો સાચો નિર્ણય થયા વગર રહે નહીં. ગાગરમાં સાગરની જેમ આ છહઢાળાના નાના પુસ્તકમાં ઘણા શાસ્ત્રોનો

સાર ભરી દીધો છે; પંડિતજીએ પૂર્વાચાર્યોના ઉપદેશઅનુસાર કથન કર્યું છે.

સાત તત્ત્વોમાંથી જીવતત્ત્વ કેવું છે તેની આ વાત ચાલે છે. વિદેહક્ષેત્રોમાં દેહસહિત અરિહંતભગવંતો સદાય બિરાજે છે, અહીં ભરતક્ષેત્રમાં પણ અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં અરિહંત ભગવાન સાક્ષાત્ વિચરતા હતા, તે ભગવંતોએ જીવાદિ તત્ત્વનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ્ઞાનીસંતોએ ઝીલ્યું, જાતે અનુભવ્યું અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું; તે જ અહીં કહેવાય છે. સંસ્કૃતભાષામાં સિદ્ધાન્તસૂત્રોની પહેલવહેલી રચના કરનારા શ્રી ઉમાસ્વામી આચાર્ય વીતરાગતામાં ઝુલતા પરમ દિગંબર સન્ત હતા ને કુંદકુંદાચાર્યદેવના તેઓ શિષ્ય હતા, તેમણે રચેલું તત્ત્વાર્થસૂત્ર એ જૈનસિદ્ધાન્તની ગીતા જેવું છે, તેના ઉપર પૂજ્યપાદસ્વામી અકલંકસ્વામી ને વિદ્યાનંદીસ્વામી જેવા મહાન આચાર્યોએ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' 'રાજવાર્તિક' તથા 'શ્લોકવાર્તિક' જેવી મોટી-મોટી ટીકાઓ રચી છે; તે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં મોક્ષમાર્ગ, સાતતત્ત્વો વગેરે ઘણા વિષયોનું વર્ણન કર્યું છે. પહેલા જ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહ્યા છે, તેમાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનાદિની વાત છે. જો કે ત્યાં સાત તત્ત્વોની વાત લીધી છે, પણ તે સાત તત્ત્વોને જાણીને તેમાંથી શુદ્ધનયના વિષયરૂપ શુદ્ધાત્માને લક્ષમાં લઈને, તેની સન્મુખ થઈને નિર્વિકલ્પ પ્રતીત કરે એવા નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન આદિની તે વાત છે. જેમ સમયસારમાં ૧૩ મી ગાથામાં

આચાર્યદેવે કહ્યું કે 'જીવાદિ નવતત્ત્વોને ભૂતાર્થથી જાણવા તે સમ્યગ્દર્શન છે' ત્યાં ભૂતાર્થદષ્ટિ કરતાં જ તેમાં શુદ્ધ-આત્માની પ્રતીત આવી, ને નવતત્ત્વના વિકલ્પ છૂટી ગયા. શુદ્ધદષ્ટિમાં નવ ભેદ નથી, તેમાં તો એકલો શુદ્ધાત્મ ભગવાન જ આનંદસહિત પ્રકાશમાન છે; ને આવા આત્માની દષ્ટિપૂર્વક નવતત્ત્વની પ્રતીતનું આ વર્ણન છે. એકલા નવતત્ત્વ ગોખ્યા કરે ને તેના વિકલ્પને અનુભવ્યા કરે પણ જો શુદ્ધઆત્માને દષ્ટિમાં ન લ્યે તો તેને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, તે તો બહિરાત્મા જ રહે છે. અહીં તો અંતરાત્મા થયેલો જીવ, વિકલ્પોથી છૂટો પડીને નવતત્ત્વને જેમ છે તેમ જાણે છે તેની વાત છે, ને તેને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. અંતરમાં શુદ્ધાત્મામાં જ સ્વામીત્વબુદ્ધિ વર્તે છે તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે. જ્યાં એ

હોતા નથી. વ્યવહારમાં પણ સર્વજ્ઞભગવાને જે તત્ત્વો બતાવ્યા છે તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા ધર્મીને હોય નહીં. અહો, આ તો નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિવાળો અલૌકિક જિનમાર્ગ છે,—વીતરાગભગવંતો જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગે જવાની આ વાત છે. એની શરૂઆત વીતરાગદૃષ્ટિ વડે થાય છે, રાગ વડે તેની શરૂઆત થતી નથી.

જેણે પોતાના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માને ઝીલ્યો છે, અનુભૂતિવડે અંતરમાં પોતાના પરમાત્મસ્વરૂપને અનુભવ્યું છે તે અંતરાત્મા મોક્ષમાર્ગમાં ચાલનારા છે; તે પોતાની પર્યાયને પણ જાણે છે. પહેલાં અજ્ઞાનદશામાં બહિરાત્મપણું હતું, ત્યારે હું એકાંત દુઃખી હતો; તે દશા ટળીને હવે અંતરાત્મપણું થયું છે ને આત્માનું સાચું સુખ અંશે અનુભવમાં આવ્યું છે; હવે શુદ્ધ આત્માના જ ધ્યાન વડે પૂર્ણ સુખરૂપ પરમાત્મદશા અલ્પકાળમાં થશે. આ રીતે બહિરાત્મા, અંતરાત્મા ને પરમાત્મા એવા ત્રણ ભેદથી જીવને ઓળખવો તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. અહીં ટૂંકામાં પ્રયોજનરૂપ આ ત્રણ પ્રકાર લીધા, બાકી તો ચૌદગુણસ્થાનના અનેક પ્રકારો છે, એકેન્દ્રિયાદિ માર્ગણા અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારો છે, એમ અનેક પ્રકારના પર્યાયભેદોથી જીવને ઓળખવાનો વ્યવહાર છે. પરમાર્થમાં તો પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયથી અભેદ એકાકાર શુદ્ધ જીવ છે, તેમાં કોઈ ભેદ પડતા નથી. અહીં જીવના અંતરાત્મા આદિ મુખ્ય ત્રણ ભેદ કહ્યા, અસંખ્ય પ્રકાર

કહેવા જાય તો પાર ન આવે, ને આ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ બરાબર ઓળખતાં અંદર હેય-ઉપાદેયનો વિવેક થઈને ભેદજ્ઞાનરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે; તે ત્રણ ભેદને જાણનાર જીવ બહિરાત્મપણું છોડીને અંતરાત્મા થઈને પરમાત્માને ધ્યાવે છે.

દેહથી ભિન્ન ચેતનારૂપ પોતાનું અસ્તિત્વ છે તેને ન દેખતાં, દેહ તે જ હું છું-એમ દેહને જ પોતાનો માનીને, અથવા દેહાશ્રિત રાગાદિ ભાવોરૂપે જ પોતાને અનુભવીને તે બાહ્યભાવોમાં જ જે વર્તે છે તે બહિરાત્મા છે; પોતે કોણ ને પર કોણ? એનો પણ તેને વિવેક નથી એટલે તે તત્ત્વમાં મૂઢપણે વર્તે છે. રાગાદિભાવો કાંઈ અંતરૂસ્વભાવના આશ્રયે ઉત્પન્ન થયેલા નથી એટલે તે જીવના અંતરંગભાવ નથી, તે બાહ્યવસ્તુના આશ્રયે થયેલા બહિરૂભાવ છે. જીવનો અંતરૂસ્વભાવ જ્ઞાનઆનંદમય શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે થયેલા સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવો તે અંતરંગભાવ છે; તેને જે અનુભવે છે તે અંતરાત્મા છે અને બહિરૂભાવોને જ જે અનુભવે છે તે બહિરાત્મા છે. પરમાં-બહારમાં આત્મપણું માને તે બહિરાત્મા; અંતરમાં પરથી ભિન્ન આત્માને દેખે તે અંતરાત્મા; પૂર્ણ પદને પામેલા તે પરમાત્મા.

જે બહિરાત્મા છે, તે પણ જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા જ છે પણ અજ્ઞાનથી તે બહિરાત્મભાવરૂપે પરિણમેલો છે; સમ્યગ્દષ્ટિએ આત્મા જેવો છે તેવો જાણીને બહિરાત્મપણું છોડયું છે, ને પરમાત્મપણાને તે સાધે છે,

હવે વીતરાગવિધાને જાણનારા અંતરાત્મા કેવા છે? સમયસારમાં તો કહે છે કે પોતાની જ્ઞાનચેતના સિવાય બીજા કોઈ ભાવને જરાપણ પોતાના માનતા નથી, પોતાને જ્ઞાનચેતનાપણે જ સદાય દેખે છે-અનુભવે છે. તે જ્ઞાની અંતરાત્મા છે, અને જીવ પોતે ભેદજ્ઞાન કરીને જ્યારે અંતરાત્મા થાય ત્યારે જ તે આવા અંતરાત્માને ખરેખર ઓળખી શકે છે. પોતે પોતાના આત્માનું સ્વસંવેદન કર્યા વગર એકલા અનુમાન વડે બીજા જ્ઞાનીધર્માત્માને પણ ઓળખી શકાતા નથી. એટલે આત્મા-અનાત્માનું ભેદજ્ઞાન કરીને જીવે પોતે અંતરાત્મા થવાની આ વાત છે. આત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે તે અંતરાત્મા છે. આત્માનું સ્વરૂપ રાગથી ને દેહથી ભિન્ન છે. રાગ અને દેહનો નાશ થવા છતાં આત્મા તો પોતાના ચેતનસ્વભાવે સદા જીવંત છે, તેના કોઈ ધર્મનો નાશ થતો નથી. પોતાના આવા આત્માને અનુભવનારા અંતરાત્મા એ તો પરમાત્માના પાડોશી છે; બહિરાત્મપણું છોડીને એણે પરમાત્મા સાથે સંધિ જોડી છે. બહિરાત્મપણું છોડી, અંતરાત્મા થઈ પરમાત્મસ્વરૂપને ધ્યાવતાં જીવ પરમાત્મા થાય છે, તેથી પૂજ્યપાદસ્વામી સમાધિશતકમાં કહે છે કે—

ત્રિવિધ આત્મા જાણીને, તજ બહિરાતમભાવ;
થઈ તું અંતરઆતમા, ધ્યા પરમાતમસ્વભાવ.

અંતરાત્માને કોઈને રાગ તો હોય છે, (-બધાને નથી હોતો કેમકે બારમા ગુણસ્થાને પણ અંતરાત્મા છે, તે તો

મોક્ષમાર્ગમાં વર્તતા મુનિઓમાં પણ શુદ્ધોપયોગી મુનિઓને ઉત્તમ અંતરાત્મા કહ્યા ને શુભોપયોગી મુનિઓને મધ્યમ અંતરાત્મા કહ્યા; અંતરમાં આત્માનું જ્ઞાન તો બંનેને છે; પણ જે નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં લીન છે તેને ઉત્તમ કહ્યા; શુભરાગવાળાને ઉત્તમ ન કહ્યા. જો કે તેઓ પણ છે તો પંચપરમેષ્ઠીમાં, તેથી ઉત્તમ છે; 'સાહૂ લોગુત્તમા'માં તેઓ પણ આવી જાય છે; પણ શુદ્ધોપયોગીની અપેક્ષાએ તેમને મધ્યમ કહ્યા. તોપછી શુદ્ધાત્માનું જેને ભાન પણ નથી એવા અજ્ઞાનીના શુભની શી વાત? શુભભાવ વખતે પણ તે તો બહિરાત્મા છે. ને ભેદજ્ઞાની જીવ અશુભભાવ વખતે પણ અંતરાત્મા છે. પરમાત્માને તો શુભ-અશુભભાવો હોતા જ નથી; અંતરાત્માની ચેતના પણ તે-તે વખતના શુભ-અશુભભાવોથી જુદી અલિપ્ત જ વર્તે છે.

અજ્ઞાની ગમે તેટલા શુભભાવ કરે, એકલા વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રનું પાલન કરે તોપણ તેનું સ્થાન જઘન્ય-અંતરાત્માથી પણ હલકું છે. એટલે કે તે તો બહિરાત્મા છે. જઘન્યઅંતરાત્માનું સ્થાન તો મોક્ષમાર્ગમાં છે, પણ બહિરાત્માનું સ્થાન મોક્ષમાર્ગમાં નથી. નિર્વિકલ્પઅનુભૂતિસહિત શુદ્ધઆત્માની અંતર્દૃષ્ટિ વગર સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ ને સમ્યગ્દર્શન વિના અંતરાત્માપણું હોય નહીં. જઘન્ય એટલે નાનામાં નાનો અંતરાત્મા પણ અંતરમાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત જ હોય છે. શ્રદ્ધા-અપેક્ષાએ તેનું જઘન્યપણું નથી,

બાહિર નારકિ-કૃત દુઃખ ભોગે, અન્તર સુખરસ ગટાગટી।
રમત અનેક સુરનિ સંગ પૈ તિસ પરિણતિતેં નિત હટાહટી॥

જ્ઞાન વિરાગ શક્તિતેં વિધિફલ ભોગત પૈ વિધિ ઘટાઘટી।
સદન નિવાસી તદપિ ઉદાસી, તાતેં આસ્રવ છટાછટી॥

જે ભવહેતુ અબુધકે તે તસ કરત બન્ધ કી ઝટાઝટી।
નારક પશુ ત્રિય ષંડ વિકલત્રય, પ્રકૃતિનકી કટાકટી॥

સંયમ ધરિ ન સકે પૈ સંયમ ધારન કી ઉર ચટાચટી।
તાસ સુયશ ગુન કી 'દૌલત'કે લગી રહૈ નિત રટારટી॥

અહો, ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માની દૃષ્ટિના ધારક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની દશા કોઈ અટપટી આશ્ચર્યકારક લાગે છે. કોઈ જીવ નરકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, બહારમાં તો તેને નારકીઓ દ્વારા ઘોર દુઃખ થતું હોય પણ અંતરમાં તે જ વખતે ભિન્ન ચેતનામાં તેને આત્માના સુખરસની ગટાગટી ચાલે છે; જેમ શેરડીનો રસ ગટક-ગટક પીએ તેમ અંદર ચેતનામાં સુખરસની ગટાગટી ચાલે છે.-એવી સમ્યગ્દૃષ્ટિની પરિણતિ અટપટી છે. કોઈ જીવ સ્વર્ગમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, ત્યાં બહારમાં તો અનેક દેવીઓ સાથે તે ક્રીડા કરતો હોય, તે પ્રકારનો રાગ પણ હોય, છતાં તે પરિણતિથી તેને સદા હટાહટી છે, એટલે કે ધર્મીની ચેતના તો તેનાથી જુદી ને જુદી જ રહે છે.-એવી ધર્મીની વિચિત્ર પરિણતિ છે.

અનેક પ્રકારનાં કર્મફળ ભોગવવા છતાં, જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-

દષ્ટિના ધારક છે. રાગ હોવા છતાં રાગથી પાર એમની જ્ઞાન-ચેતના છે તેને કોઈ વિરલા જ ઓળખે છે.

ભાવલિંગી મુનિઓમાં પણ જે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં લીન છે એવા શુદ્ધોપયોગીને તો ઉત્તમ અંતરાત્મામાં ગણ્યા, અને શુભોપયોગીમુનિને મધ્યમ અંતરાત્મામાં ગણ્યા. અરે, મહા-વ્રતાદિની કોઈ શુભવૃત્તિ આવી તે પણ ઉત્તમ અંતરાત્મામાં પાલવતી નથી, તો બીજા રાગની શી વાત! પ્રવચનસારમાં પણ કહ્યું છે કે મોક્ષમાર્ગમાં શુદ્ધોપયોગી મુનિઓ મુખ્ય છે અગ્રેસર છે, ને શુભોપયોગી મુનિઓને તો તેમની પાછળ-પાછળ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. છે તો તેઓ બંને મોક્ષમાર્ગી, પરમેષ્ઠી ભગવાન; તેમાં શુભવાળા મુનિ પણ ભાવલિંગી છે, —તેની વાત છે. જેને સમ્યગ્દર્શનાદિ નથી તેમને તો મોક્ષ-માર્ગમાં સ્વીકાર્યા જ નથી, તેઓ તો બંધમાર્ગે ચાલનારા બહિરાત્મા છે.

બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા—આ ત્રણ પ્રકારમાં જગતના બધા જીવો આવી જાય છે. જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં તેની ઓળખાણ સમાઈ જાય છે. જે પોતે શુદ્ધોપયોગમાં લીન છે તેને તો બીજા જીવોનો વિચાર તે વખતે નથી, તેમજ ત્રણ ભેદ ઉપર લક્ષ નથી; પણ જે સવિકલ્પદશામાં છે તે, વ્યવહારતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં આવા ત્રિવિધ આત્માનું સ્વરૂપ વિચારે છે. આવો યથાર્થ વિચાર કરનારો અંતરાત્મા છે. બહિરાત્માને કે પરમાત્માને આવો વિચાર નથી, કેમકે બહિરાત્મા તો તેનું

સાચું સ્વરૂપ જાણતો નથી, ને પરમાત્માને કોઈ વિકલ્પ નથી. આ તો સાધકને નિશ્ચયસહિત વ્યવહાર કેવો હોય તેની વાત છે.

પરમાર્થદૃષ્ટિમાં એટલે કે શુદ્ધનયમાં તો એક અખંડ જ્ઞાયકભાવરૂપે જ આત્માનો અનુભવ છે, ત્રણ પ્રકારની પર્યાયના ભેદ તેમાં નથી આવતા. શુદ્ધદૃષ્ટિ વડે અંતરાત્મા થયેલ જીવ વ્યવહારમાં જીવની પર્યાયના પ્રકારોને પણ જેમ છે તેમ જાણે છે. પોતે અંતરાત્મા થઈને ત્રણ ભેદોને જાણે છે; પણ પોતે બહિરાત્મા રહીને ત્રણ પ્રકારના આત્માનું સાચું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા ભાવલિંગી મોક્ષમાર્ગી મુનિ એમ જાણે છે કે અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ મોક્ષમાર્ગી છે; જેમ હું મોક્ષમાર્ગી છું તેમ તે પણ મોક્ષમાર્ગી છે.—ભલે થોડા (જઘન્ય) પણ છે તો મોક્ષના માર્ગમાં. શ્રી કુંદકુંદસ્વામીએ મોક્ષપ્રાભૃતમાં તેને ધન્ય કહ્યો છે. અહા, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ ચોથાવાળા ગૃહસ્થને મોક્ષમાર્ગમાં સ્વીકારે છે: 'ये तीनों शिवमगचारी' ત્રણે પ્રકારના અંતરાત્મા મોક્ષમાર્ગમાં કેલિ કરનારા છે.—

'केलि करे शिवमारगमें, जगमांहि जिनेश्वरके लघुनंदन।'

આ રીતે અંતરાત્માની વાત કરી; હવે પરમાત્મા કેવા છે? તે કહે છે: પરમાત્માના બે પ્રકાર—એક સિદ્ધપરમાત્મા; બીજા અરિહંતપરમાત્મા. સિદ્ધ ભગવાન તો અશરીરી,

સિદ્ધપરમેષ્ઠિપદે સિદ્ધાલયમાં અનંતા બિરાજે છે, તેમને શરીર ન હોવાથી 'નિકલ પરમાત્મા' કહેવાય છે. અને અરિહંત-ભગવાન અઢીદ્વીપ સંબંધી મનુષ્યલોકમાં તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાને શરીર સહિત વિચરે છે, તેમને 'સકલ પરમાત્મા' કહેવાય છે. [કલ = શરીર; તેનાથી સહિત તે સકલ; તેનાથી રહિત તે નિકલ.] કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો તે બંને પરમાત્માને સરખા છે. પરમાત્માની શી વાત! એમને ઓળખતાં તો આત્માનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખાઈ જાય છે.

પરમાત્મપદને સાધનારા મુનિવરોની દશા પણ અદ્ભુત હોય છે...જાણે નાનકડા ભગવાન! મુનિની સૌમ્યમુદ્રામાં તો વીતરાગતાની ઝલક વર્તે છે. ઉપશમરસમાં એમનો આત્મા ઝૂલી રહ્યો છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન વખતે તેમને મધ્યમ-અંતરાત્મા કહ્યા, પણ જ્યારે તેઓ મુનિ થયા ત્યારે પ્રથમ તેમને શુદ્ધોપયોગમાં સાતમું ગુણસ્થાન પ્રગટ્યું હતું એટલે કે ઉત્તમ અંતરાત્માપણું થયું હતું. પછી શુભ ઉપયોગમાં આવતાં તેમને મધ્યમ કહ્યા. પરંતુ શુભરાગને જે મોક્ષમાર્ગ માને છે એટલે રાગાદિ વિભાવોને જ નિજસ્વભાવ માને છે, એવા સમ્યગ્દર્શન વગરના જીવો તો બંધમાર્ગમાં જ છે, મોક્ષના માર્ગને તેઓ જાણતા નથી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિએ સર્વજ્ઞપરમાત્માને શ્રદ્ધામાં લીધા છે. સર્વજ્ઞતાને પામેલા જીવો જગતમાં છે, અને મારો આત્મા પણ એવી તાકાતવાળો છે-એમ ધર્મી જાણે છે...

રૂપે પરિણમેલા આત્મા તે પરમાત્મા છે. એવા પરમાત્મા અત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં થતા નથી, પણ વિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધરભગવાન વગેરે લાખો જીવો એવા પરમાત્માપણે અત્યારે પણ સાક્ષાત્ વિચરે છે. અહીં રહીને પણ એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્માની ઓળખાણ થઈ શકે છે. સર્વજ્ઞપદની જેને શ્રદ્ધા નથી તે તો બહિરાત્મા છે ને ગૃહીતમિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

"जो जो देखी वीतरागने सो सो होसी वीरा रे" એમ નક્કી કરવામાં પણ સર્વજ્ઞપદનો સ્વીકાર આવી જાય છે. સર્વજ્ઞની ઓળખાણ વગર કોઈ એવી વાત કરે તો તે સાચું નથી.

અહા, જેને આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, સંપૂર્ણ સુખ છે, અને રાગનો સંપૂર્ણ અભાવ છે—એવી ઉત્કૃષ્ટ પર્યાયવાળા સર્વજ્ઞભગવાન છે—એનો સ્વીકાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ કરે છે. બાહ્યદૃષ્ટિવાળા જીવને (રાગદૃષ્ટિવાળા જીવને) પરમાત્મા કેવા હોય તેની ખબર નથી. સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર એ તો અપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તો ધર્મનો મૂળ પાયો છે. સર્વજ્ઞતા કહો કે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ કહો, તેની ઓળખાણ વગર ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

સાતતત્ત્વમાંથી એક જીવ તત્ત્વને બરાબર જાણતાં તેની પર્યાયના આ બધા પ્રકારો તેમાં સમાઈ જાય છે. 'સર્વજ્ઞ' એટલે એક સમયમાં બધાને અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષ જાણનારા, અને છતાં જેને રાગ-દ્વેષ નથી, કોઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ

[ન]થી, જાણવામાં થાક નથી, નિરાકુળ આનંદ છે. અહો, [આ]વું પરમાત્મપણું—તે આત્માની જ એક દશા છે.

શરીર હોય છતાં આવું સર્વજ્ઞપણું હોય?

હા; શરીર શરીરમાં છે, ભગવાનને કાંઈ એવું મમત્વ નથી. જેમ શરીરનો સંયોગ હોવા છતાં શરીરથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞતા પણ થઈ શકે છે. જગતમાં આવા સર્વજ્ઞપરમાત્મા છે અને મારા આત્મામાં પણ એવું સામર્થ્ય છે—એમ સમ્યગ્દષ્ટિ બરાબર (સ્વાનુભવપૂર્વક) જાણે છે. જેને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ ન હોય તેને આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવનો જ વિશ્વાસ નથી.

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનમાં તો ધર્મી જીવ નિર્વિકલ્પપણે [શુ]દ્ધ આત્મતત્ત્વમાં જ 'અહં'પણાની પ્રતીત કરે છે; અને સમ્યગ્દર્શન સાથેની જ્ઞાનપર્યાયમાં એટલી તાકાત છે કે [આ]વા સર્વજ્ઞપરમાત્માને પણ તે નિર્ણયમાં લઈ લ્યે છે. [અં]તરમાં પોતાનો શુદ્ધઆત્મા તો નિર્ણયમાં લીધો છે, ને [તે]ની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાયરૂપ પરિણમેલા પરમાત્મા કેવા હોય તે પણ [નિ]ર્ણયમાં આવી ગયું છે. શુદ્ધદ્રવ્યની શ્રદ્ધા કરે તે તાકાતની [તો] શી વાત! પણ તેની સાથે રાગથી જુદું પડેલું જે જ્ઞાન [છે] તે જ્ઞાનના વ્યવહારમાં પણ એટલી તાકાત ઊઘડી ગઈ છે [કે] પરમાત્માને તે જાણી લ્યે છે; બહિરાત્મા, અંતરાત્મા ને પરમાત્મા ત્રણેને તે જાણી લ્યે છે. દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધઆત્મા, ને તેની પર્યાયરૂપ ત્રિવિધ આત્મા, તેનું સ્વરૂપ સમ્યગ્દષ્ટિ જેમ

જ્ઞાનશરીરી ત્રિવિધ-કર્મમલવર્જિત સિદ્ધમહન્તા,
તે હૈં નિકલ-અમલ-પરમાતમ ભોગે શર્મ અનંતા.

જ્ઞાનશરીરી ચૈતન્યમય સિદ્ધભગવંતો સદાકાળ અનંત આત્મિકસુખને ભોગવે છે. એવા સિદ્ધને લક્ષમાં લઈને સાધક કહે છે કે—

'ચેતનરૂપ અનુપ અમૂરત
સિદ્ધસમાન સદા પદ મેરો.'

—આમ પોતાના આત્મતત્ત્વની પ્રતીત સહિત પરમાત્માને જાણે છે. એકલા પરલક્ષથી જાણે તે સાચું જ્ઞાન નથી.

આ જગતમાં સૌથી મોટા સિદ્ધભગવંતો છે; આત્માના અનંત આનંદને તેઓ ભોગવે છે, આખા વિશ્વને જાણે છે; ઔદારિકાદિ પુદ્ગલ શરીરો તેમને નથી તેથી તેઓ દેહાતીત, અશરીરી છે, પણ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં તન્મય હોવાથી તેઓ જ્ઞાનશરીરી છે. જ્ઞાન જ આત્માનું જીવન છે; આત્મા શરીરના સંયોગ વગર, આયુકર્મ વગર, પોતાના જ્ઞાનથી જ શાશ્વત જીવનારો છે. આવું જીવન જીવનારા સિદ્ધભગવંતો મહંત છે, ભવનો અંત કરીને તેઓ મહંત થાય છે ને અનંત સુખને ભોગવે છે. મહાન આત્માને જાણનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને પણ મહંત-મહાત્મા કહેવાય છે, પણ આ સિદ્ધભગવાન તો જગતમાં સૌથી મોટા મહંત છે.

આ રીતે ગાથા ૪-૫-૬માં ત્રિવિધ આત્માનું [illegible]
જણાવીને કહે છે કે—

બહિરાતમતા હેય જાનિ તજી અંતરઆતમ હૂજે,
પરમાતમકો ધ્યાય નિરંતર જો નિત આનંદ પૂજે.

આત્માના ત્રણ પ્રકારને જાણીને બહિરાત્મપણું તો છોડવું. સમ્યગ્દૃષ્ટિએ તો બહિરાત્મપણું છોડયું જ છે, પણ બીજા જે જિજ્ઞાસુ જીવો છે તેઓએ પણ આ ઉપદેશ દ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને બહિરાત્મપણું છોડવું ને અંતરાત્મા થઈને પરમાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું-કે જે સદા આનંદકારી છે.

જે દેહને આત્મા માને, ઇંદ્રિયવિષયોમાં સુખ માને, પુણ્યરાગને ધર્મ માને, કે બાહ્ય વસ્તુ વડે પોતાનું કાંઈ કાર્ય થવાનું માને-તે બધા બહિરાત્મા છે, એમ ઓળખીને તે પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓ છોડવી, તેમજ એવી વિપરીત માન્યતાના પોષક જીવોનો સંગ છોડવો. દેહથી અને પરભાવોથી ભિન્ન, શુદ્ધ જ્ઞાનમય સ્વતત્ત્વને ઓળખીને પોતે અંતરાત્મા થવું, તેમજ એવા બીજા સાધર્મી-અંતરાત્માઓને આદરણીય જાણવા. અંતરાત્મા શું કરે છે? કે પરમાત્માને ધ્યાવે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિએ અંતરમાં પોતાના શુદ્ધાત્માને નિશ્ચયથી ધ્યેય બનાવ્યો છે, ને વ્યવહારમાં અરિહંત તથા સિદ્ધ પરમાત્માને ધ્યાવે છે આદરે છે. વિકલ્પને-રાગને તે ધ્યાવતા નથી પણ સર્વજ્ઞતારૂપ ને પૂર્ણ આનંદરૂપ એવા પરમાત્માને જ ધ્યાવે છે. નિશ્ચયમાં પોતાનો પરમસ્વભાવ ધ્યેય છે ને વ્યવહારમાં અરિહંત-સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યેય છે, અને તે આનંદને

પામેલા પરમાત્માના ધ્યાન વડે તે પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્રતાનો ઉદ્યમ પ્રયત્ન કરે છે ને વિકલ્પ તોડીને અનંત આનંદને અનુભવે છે. આ રીતે શુદ્ધઆત્માના ધ્યાન વડે અનંત આનંદ (કાળથી પણ અનંત, ને ભાવથી પણ અનંત) પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન સિવાય આનંદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્રતા વડે જ પરમાત્માનું ખરું ધ્યાન થાય છે, એ વાત સમયસારની ૩૧ મી ગાથામાં સમજાવી છે. આ રીતે શુદ્ધજીવતત્ત્વને ઓળખીને તેની શ્રદ્ધા વડે અંતરાત્મા થવું ને પછી તેના જ ધ્યાન વડે પરમાત્મા થવું–તે જીવતત્ત્વની ઓળખાણનું ફળ છે.

આ રીતે સાત તત્ત્વોમાંથી જીવતત્ત્વની વાત કરી; હવે અજીવતત્ત્વના પ્રકારો કહે છે.

લીલો-પીળો-લાલ-સફેદ અને કાળો એ પાંચ રંગ, સુગંધ અને દુર્ગંધ, ખારો મીઠો તીખો કડવો અને તૂરો એ પાંચ રસ, તથા હલકો-ભારે લૂખો-ચીકણો સુંવાળો-કર્કશ, શીત-ઉષ્ણ એ પ્રમાણે આઠ સ્પર્શ,-એ બધી પુદ્ગલની રચના છે, પુદ્ગલની પર્યાય છે. શબ્દ તે પણ અજીવ પુદ્ગલોની અવસ્થા છે, તે કાંઈ જીવનું કાર્ય નથી. આ બધા અજીવ-પુદ્ગલના પ્રકારો છે એટલે અચેતન છે, જીવથી તે ભિન્ન છે-એમ જાણવું.

ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય નામનાં બે અજીવદ્રવ્યો સર્વજ્ઞદેવે જોયા છે, તે અતિ સૂક્ષ્મ છે ને આખા લોકમાં રહેલાં છે. એક જીવના પ્રદેશ જેટલા અસંખ્ય પ્રદેશો તે દરેકને છે. જીવ અને પુદ્ગલો જ્યારે ગતિ કરે ત્યારે તેમને સહાયક-નિમિત્ત ધર્મદ્રવ્ય છે, અને ગતિ કરનારાં જીવ-પુદ્ગલો જ્યારે સ્થિર થાય ત્યારે તેમને સહાયક નિમિત્ત અધર્મદ્રવ્ય છે; આ બંને દ્રવ્યો અરૂપી છે, અને અચેતન છે.

આકાશદ્રવ્ય : ઉપર જે વાદળ દેખાય છે તે તો પુદ્ગલની રચના છે, તે કાંઈ આકાશદ્રવ્ય નથી. આકાશદ્રવ્ય તો અરૂપી છે, ને સર્વવ્યાપી છે, ઉપર નીચે ચારે બાજુ સર્વત્ર આકાશ છે. આકાશ એટલે ક્ષેત્ર-જગ્યા. જીવ-અજીવ બધાય દ્રવ્યોનો આકાશમાં વાસ છે. આકાશ એટલું મોટું (અનંત) છે કે તેના એક નાનકડા (અનંતમા ભાગના) ભાગમાં બાકીનાં બધા જીવ-અજીવ તત્ત્વો રહેલાં છે. અનંત આકાશનો ક્યાંય પાર નથી. છતાં જ્ઞાન તો તેને પણ

પરાધીન એવા ઇંદ્રિયજ્ઞાનમાં છે, અને ત્યાં પણ જ્ઞાન તો જીવથી પોતાથી થાય છે, કાંઈ ઇંદ્રિયોથી નથી થતું; અને કેવળજ્ઞાન વગેરેમાં તો ઇંદ્રિયાદિ નિમિત્ત પણ નથી. જ્ઞાનનો આધાર આત્મા છે, જ્ઞાનનો આધાર જડ ઇંદ્રિયો નથી.

કેવળજ્ઞાનમાં જ્ઞેયપણે આખું જગત નિમિત્ત છે; પણ તેમાંથી કાંઈ જ્ઞાન આવતું નથી. આત્માનું જ્ઞાન કોઈ અચેતન વસ્તુમાં નથી, ને જ્ઞાનમાં કોઈ અચેતન વસ્તુ નથી; આમ જ્ઞાનને પરથી અત્યંત ભિન્ન અનુભવવું. સાતતત્ત્વનું જ્ઞાન કરતાં જડ-ચેતનની આવી ભિન્નતાનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે.

અહા, મારું જ્ઞાન તો મારામાં છે, કાંઈ અજીવમાં મારું જ્ઞાન નથી. અજીવ પાસેથી કાંઈ મારું જ્ઞાન નથી આવતું. એમ સમજી જ્ઞાનને પોતાના આત્માની સન્મુખ કરતાં અપૂર્વ આનંદ અનુભવાય છે.

અહીં ધર્મ-અધર્મ વગેરે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોની ઓળખાણ ગતિ-સ્થિતિ વગેરેમાં નિમિત્ત થવારૂપે આપી. ધર્માસ્તિકાય પોતે સ્થિર દ્રવ્ય છે, તે કાંઈ કોઈ પદાર્થને ગતિ કરાવતું નથી, પણ સ્વયં ગતિ કરનારા દ્રવ્યોને તે નિમિત્ત છે. તેમ જગતના કાર્યોમાં જે-જે નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે તે બધાય નિમિત્તો પણ ધર્માસ્તિકાયની જેમ અકર્તા જ છે. એક પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી જ સ્વકાર્યરૂપે પરિણમે અને તે વખતે બીજો પદાર્થ નિમિત્ત હોય, તેથી કાંઈ કોઈની પરાધીનતા

આસવ તથા બંધ તત્ત્વને છોડવાનો ઉપદેશ

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધઆત્માની રુચિ-અનુભૂતિ વડે જેણે સમ્યગ્દર્શન કર્યું છે તે જીવ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલાં જીવાદિ સાત તત્ત્વોની પણ કેવી શ્રદ્ધા કરે છે તેનું આ વર્ણન ચાલે છે. ગાથા ૪-૫-૬માં જીવતત્ત્વના ત્રણ પ્રકારનું (બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્માનું) વર્ણન કર્યું; ગાથા ૭માં તથા આઠમીના પૂર્વાર્ધમાં અજીવતત્ત્વના પાંચ ભેદ (પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ)નું વર્ણન કર્યું. હવે આઠમી ગાથાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં તથા નવમી ગાથાના પૂર્વાર્દ્ધમાં આસ્રવ અને બંધ તત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવીને તેમને છોડવાનું કહે છે—

[ગાથા ૮ ઉત્તરાર્દ્ધ તથા ગાથા ૯ પૂર્વાર્દ્ધ]

यौं अजीव अब आस्रव सुनिये, मन-वच-काय त्रियोगा;
मिथ्या अविरत अरु कषाय परमाद सहित उपयोगा ॥ ८ ॥
ये ही आतमको दुःखकारण, तातैं इनको तजिये;
जीवप्रदेश बंधे विधिसौं सो बंधन कबहु न सजिये ।

જીવ અને અજીવતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું; હવે આસ્રવ તથા બંધતત્ત્વનું વર્ણન કરે છે તે સાંભળો. મન-વચન-કાયાના યોગ તેમજ મિથ્યાત્વ-અવ્રત-પ્રમાદ અને કષાયસહિત મલિન

ઉપયોગ-તે કર્મના આસ્રવનું કારણ છે; તે આસ્રવભાવો આત્માને દુઃખનાં કારણ છે, માટે છોડવા જેવા છે. પાપ હો કે પુણ્ય, તે બંનેને આસ્રવમાં સમાડીને, છોડવા જેવા કહ્યા છે, પાપઆસ્રવ છોડવા જેવા ને પુણ્યઆસ્રવ આદરવા જેવા —એમ નથી કહ્યું. એ જ રીતે બંધતત્ત્વમાં પણ પાપબંધ ને પુણ્યબંધ બંનેને છોડવાયોગ્ય સમજી લેવા. મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને કારણે આત્મપ્રદેશોમાં કર્મોનું બંધન થાય તે બંધતત્ત્વ છે, તે જીવને દુઃખનું કારણ છે, માટે તે મિથ્યાત્વાદિ બંધભાવો ક્યારેય કરવા જેવા નથી.

ભાઈ, તને દુઃખનું કારણ તારા મિથ્યાત્વ તથા ક્રોધાદિ ભાવો જ છે, માટે આસ્રવ-બંધના કારણરૂપ તે ભાવો છોડવા જેવા છે. જે કોઈ ભાવથી જીવને જરાપણ આસ્રવ કે બંધ થાય તે ભાવ સારો નથી, હિતરૂપ નથી, કરવા જેવો નથી, પણ છોડવા જેવો છે—એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જાણે છે. એનાથી વિપરીત જે માને તેને આસ્રવ-બંધતત્ત્વોની શ્રદ્ધામાં ભૂલ છે એટલે બધા તત્ત્વોની શ્રદ્ધામાં ભૂલ છે.

હે ભાઈ, તારા હિત માટે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને તો તું જાણ. જીવ અને અજીવ બંને ભિન્ન તત્ત્વો, તેમાં જેનાં જે ગુણ પર્યાયો હોય તેનાં જ તે માનવા જોઈએ, એકબીજામાં ભેળવવા ન જોઈએ. તેમજ જીવના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવભાવો અને રાગાદિ વિભાવભાવો તેમને પણ ભિન્નભિન્ન ઓળખીને તત્ત્વોની સાચી શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન:—સમ્યગ્દર્શન તો તિર્યંચને પણ હોય છે, તો શું દેડકાં વગેરે તિર્યંચને પણ આ બધી ખબર હોય?

ઉત્તર:—હા; શબ્દો ભલે તેને ન આવડે, પણ તેના જ્ઞાનમાં સાતે તત્ત્વોનું ભાવભાસન આવી જાય છે. પદાર્થોનું જ્ઞાન કાંઈ શબ્દની અપેક્ષા રાખતું નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેડકું કે સિંહ વગેરે પણ આવી જ તત્ત્વશ્રદ્ધા કરે છે, આનાથી વિપરીત માન્યતા તેને હોતી નથી; અંદરના ભાવમાં તેને આત્માનો આનંદ ગોઠે છે ને રાગાદિ આસ્રવો ગમતા નથી. શુભરાગનું વેદન થાય ત્યાં તે એમ નથી માનતા કે આ મને આનંદનું વેદન છે. શુભરાગના વેદનમાં પણ તેને દુઃખ લાગે છે; એટલે આસ્રવો દુઃખદાયક છે—હેય છે એવી શ્રદ્ધા તેના ભાવમાં આવી જ ગઈ; ને આનંદ એટલે કે સંવર-નિર્જરાનો ભાવ ઉપાદેય છે એવી શ્રદ્ધા પણ આવી ગઈ. અંતરમાં આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે—એવું જે વેદન થાય છે તેને જ તેઓ 'આત્મા' સમજે છે; અને તેનાથી વિરુદ્ધભાવો તે આત્મા નથી—એ વાત પણ તેમાં આવી જ જાય છે. શુભ કે અશુભ વૃત્તિ ઊઠે તે તેને દુઃખરૂપ લાગે છે તેથી તેને તે છોડવા માંગે છે, એટલે આસ્રવ તથા બંધને છોડવા માંગે છે; ને આનંદના વેદનરૂપ સંવર-નિર્જરાને વધારવા માંગે છે, એટલે સંવર-નિર્જરા-મોક્ષને ઉપાદેય માને છે. આ રીતે તેના વેદનના ભાવમાં સાતે તત્ત્વોની અવિપરીત શ્રદ્ધા આવી જાય છે. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેડકું કાંઈ એમ નથી માનતું કે શરીર તે હું છું.

ચેતના લક્ષણરૂપ જીવ; તેની પર્યાયના ત્રણ પ્રકાર : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, ને પરમાત્મા; તેમાં—

બહિરાત્મામાં આસ્રવ તથા બંધતત્ત્વ આવી ગયા.
અંતરાત્મામાં સંવર તથા નિર્જરાતત્ત્વ આવી ગયા.
પરમાત્મામાં મોક્ષતત્ત્વ આવી ગયું.

આસ્રવ અને બંધમાં મિથ્યાત્વ તે મુખ્ય છે, તે ઉપરાંત અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય ને યોગ તે પણ આસ્રવ તથા બંધ છે. બહારમાં શરીરની ક્રિયા તે તો અજીવતત્ત્વની દશા છે, તેમાં કાંઈ જીવના આસ્રવ-બંધ કે સંવર-નિર્જરા રહેતા નથી. જીવના ઉપયોગ અને યોગની અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ તે આસ્રવ છે, તે બંધ છે; ને શુદ્ધોપયોગપ્રવૃત્તિ તે સંવર-નિર્જરા છે, પૂર્ણ શુદ્ધતા તે મોક્ષ છે. ભાઈ, તારી અવસ્થારૂપ આવા તત્ત્વોને તું જાણ; અને તેમાં નિમિત્તરૂપ પુદ્‌ગલકર્મની અવસ્થાને તારાથી ભિન્ન અજીવ તરીકે જાણ. તે તત્ત્વોને જાણીને તેમાંથી પોતાના હિતરૂપ તત્ત્વને તું ગ્રહણ કર; અને દુઃખરૂપ તત્ત્વોને છોડ.

જુઓ, આવા તત્ત્વોનો નિર્ણય થઈ શકે એવી જ્ઞાનશક્તિ મહાભાગ્યથી અત્યારે મળી છે, તેથી તેનો નિર્ણય કરવાનું કહે છે. હિતનો અભિલાષી જીવ તેવો નિર્ણય જરૂર કરે છે. આવા ઉત્તમ સુયોગમાં પણ જેઓ તત્ત્વનિર્ણયમાં બુદ્ધિને ન જોડે અને કુમાર્ગના સેવનમાં અવસર ગુમાવી દે-એમનાં

પોતે પોતાને જાણે અને બધા પદાર્થોને પણ જાણે એવી તાકાત જીવમાં જ છે, બીજા કોઈમાં નથી.

પોતે પોતામાં રહે અને બધા પદાર્થોને પણ રહેવામાં નિમિત્ત થાય-એવી તાકાત (એવો સ્વભાવ) આકાશદ્રવ્યમાં જ છે, બીજા કોઈમાં નથી (પદાર્થ રહે છે તો સ્વક્ષેત્રમાં, આકાશક્ષેત્ર તેને નિમિત્ત છે.)

પોતે સ્વયં પરિણમે અને બધા પદાર્થોને પણ પરિણમન થવામાં નિમિત્ત થાય એવો સ્વભાવ કાળદ્રવ્યમાં જ છે, બીજા કોઈમાં નથી. (પદાર્થ પરિણમે છે તો સ્વપર્યાયથી, કાળ તેને નિમિત્ત છે.)

—એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞદેવની વાણીઅનુસાર જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની છદ્મસ્થજીવની તાકાત છે. સર્વજ્ઞ-માર્ગથી વિરુદ્ધ કોઈ વાતને સમ્યગ્દષ્ટિ માનતા નથી. સર્વજ્ઞ-વીતરાગ થયેલા આત્મા તે પરમેશ્વર છે; તે પરમેશ્વર જગતના કર્તા નથી. સ્વયંસિદ્ધ એવા આ જગતના કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી. ઈશ્વર જેમ જગતકર્તા નથી તેમ નિમિત્તરૂપ વસ્તુ તે બીજી વસ્તુની કર્તા નથી. જગતની જીવ અને અજીવ બધી સ્વતંત્ર વસ્તુઓ છે તે સૌ પોતપોતાની પર્યાયને કરે છે; ઈશ્વર તેના માત્ર સાક્ષી જ્ઞાતા છે, ને દરેક જીવ પણ એવા સાક્ષી-સ્વભાવી છે.—આમ ધર્મી જાણે છે.

જગતના પદાર્થો સ્વયં સત્ છે, સર્વજ્ઞે તેને સત્ જાણ્યું છે ને વાણીમાં પણ તેમ કહ્યું છે. એ રીતે સત્ વસ્તુ, તેનું

જ્ઞાન અને તેનું કથન એ ત્રણેના મેળ છે; તેને ઓળખતાં સાચી શ્રદ્ધા થાય છે. જીવને સર્વજ્ઞનું ખરૂં સ્વરૂપ ત્યારે જ ઓળખાય છે કે જ્યારે તે તેમના જેવા પોતાના આત્માની સ્વસન્મુખ થઈને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને અનુભવ્યા વગર કોઈ એમ કહે કે મેં સર્વજ્ઞને ઓળખ્યા,—તો તે યથાર્થ નથી; કેમકે આત્માની ઓળખાણ પૂર્વક જ સર્વજ્ઞની ઓળખાણ થાય છે. જ્ઞાનની શક્તિ એટલી મહાન છે કે ત્રણકાળની પર્યાય સહિત સમસ્ત પદાર્થોને એક સાથે જ્ઞાનનું નિમિત્ત બનાવે છે, કોઈ જ્ઞેય બાકી રહેતું નથી. જો જાણવામાં કોઈ જ્ઞેય બાકી રહી જાય તો જ્ઞાન અધૂરું રહી જાય,—તેને સર્વજ્ઞ કોણ કહે?

જેનાથી જીવને દુઃખ થાય છે એવા આસ્રવ તથા બંધને કદી ભલા ન જાણો, તેને છોડીને સમ્યગ્દર્શનાદિમાં વર્તો, એવો ઉપદેશ છે. જીવના અસંખ્ય પ્રદેશો ચંચળ બને એટલે કે યોગનું કંપન થાય, ત્યારે મન-વચન કે કાયા જે નિમિત્ત હોય તેવા પ્રકારનો યોગ કહેવાય છે, અને તેનાથી કર્મો આવે છે તથા મિથ્યાત્વ-કષાયાદિ મલિન ભાવો વડે તે કર્મમાં સ્થિતિ-અનુભાગરૂપ બંધન થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિજીવને મિથ્યાત્વ [illegible] દુઃખ [illegible] છે [illegible] આસ્રવ-બંધ છે. પણ તેને તે દુઃખરૂપ જાણી [illegible] [illegible]

છતાં શાંત પરિણામવાળો જીવ દુઃખી થતો નથી. અંદર જેટલા મિથ્યાત્વાદિ કષાયભાવો છે તેટલું જ જીવને દુઃખ છે ને સમ્યક્ત્વાદિ નિરાકુળભાવ તે જ સુખ છે. આત્માને આનંદસ્વભાવ છે તેને ઓળખીને અનુભવ કરે તો જ જીવ સાચું સુખ ને આનંદ થાય છે; તેને જ આસ્રવ-બંધ ટળે ને સંવર-નિર્જરા થાય છે. કર્મ આવવાના કારણ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને જ્યાંસુધી જીવ ન છોડે, તેના કોઈ અંશને (શુભરાગને પણ) ભલો જાણે, ત્યાં સુધી જીવ સંવર-નિર્જરા થાય નહીં.

પૈસા આવે કે જાય તેને કારણે જીવને સુખ-દુઃખ ન

છોકરો જન્મે કે મરે તેને કારણે જીવને સુખ-દુઃખ ન

શરીર નીરોગ હો કે રોગી, તેને કારણે જીવને સુખ-દુઃખ ન

અરે જીવ! તારો આનંદસ્વભાવ છે તેનું ભાન ! તું સુખી છો, ને તેને ભૂલ્યે તું દુઃખી છો. અરે ભાઈ દુઃખી તારી ભૂલથી, ને વાંક કાઢ બીજાનો, -તો તારું ને તારી ભૂલ ક્યાંથી છૂટશે? તારી ભૂલ, તેમ જ વગરનો જ્ઞાનસ્વભાવ, તે બંનેનો સ્વીકાર કરતાં જ સ્વભ આશ્રયે ભૂલ ટળીને નિર્દોષતા થશે, એટલે સુખ થશે.

અનાદિથી અજ્ઞાનીને દેહબુદ્ધિનો ને પરાશ્રયનો એ રંગ ચડ્યો છે કે પોતાના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણને માટે પણ પરનો આશ્રય માને છે ને પોતાના દોષ પણ બીજાને

છોડાવવાની તેને ટેવ છે. હે ભાઈ, પરવસ્તુ કાંઈ તારા ગુણ-દોષનું કે સુખ-દુઃખનું કારણ નથી. તારા પરિણામમાં તારા સ્વભાવની અનુકૂળતા તે જ સુખ, ને સ્વભાવથી પ્રતિકૂળતા તે જ દુઃખ; દેહની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં તારું કાંઈ સુખ-દુઃખ નથી. વાંઝીયાપણું-વિધવાપણું-ક્ષયરોગ-છેદન-ભેદન-મોટર ફેરે-વિમાન તૂટે-બોંબ પડે એમાં કયાંય જીવનું દુઃખ નથી; એ તો ભિન્ન વસ્તુ છે. ભિન્ન વસ્તુ-કે જેનું તારામાં અસ્તિત્વ જ નથી તે તને દુઃખ કેમ આપે? પોતે પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને, સંયોગ સામે જોઈ જોઈને જે મોહ-રાગ-દ્વેષ કરે છે તેનું જ પોતાને દુઃખ છે. ને પોતાનો આનંદસ્વભાવ છે તેની સામે જોતાં સુખ થાય છે. આ રીતે તારા દુઃખ-સુખનાં કારણો તારામાં છે, બીજામાં નથી. તેને ઓળખીને તેમાંથી દુઃખનાં કારણરૂપ આસ્રવ-બંધને છોડવા, અને સુખનાં કારણરૂપ સંવર-નિર્જરાને આદરવા.

આનંદસ્વભાવનું અસ્તિત્વ તારામાં ત્રિકાળ છે; તારા આ અસ્તિત્વને ભૂલીને તે પોતે પર્યાયમાં ક્ષણિક દુઃખ ઊભું કર્યું છે. તારા અસંખ્યપ્રદેશી ચૈતન્યધામમાં અનંતગુણો ને તેની પર્યાયો—એટલું તારું અસ્તિત્વ! તારામાં આનંદના અસ્તિત્વને દેખ તો તારી પર્યાયમાં આનંદ થાય. અંતર્મુખ થઈને પોતાના આનંદના અસ્તિત્વને કારણ બનાવતાં આનંદના અનુભવરૂપ કાર્ય થાય છે. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ તે આનંદનું જ કારણ છે, તે દુઃખનું કારણ નથી; રાગાદિ આસ્રવભાવો

ક્યાંથી થાય? સુખનું કારણ તો સુખથી ભરેલો એવો પોતાનો સ્વભાવ જ છે,—તેના સેવનથી વર્તમાનમાં સુખ છે ને તેનું ફળ પણ સુખ જ છે, તે કદી દુઃખનું કારણ થતો નથી. આવું તત્ત્વજ્ઞાન કરવું તે જ સુખી થવાનો ઉપાય છે.

ભાઈ, તું પરપદાર્થોને તો તારાથી ભિન્ન જાણીને તેની મમતા છોડ. પરતરફના તારા ભાવોને પણ દુઃખરૂપ જાણીને તેનું પણ સેવન છોડ. એ રીતે પરથી ભિન્ન અને પરભાવોથી પણ ભિન્ન એવા તારા નિજરૂપને નીહાળ. એને નીહાળતાં જ તને પરમ સુખ થશે. આમાં સાતે તત્ત્વનો સાર આવી ગયો.

પરદ્રવ્ય જીવને દુઃખ નથી આપતું; જો પરદ્રવ્ય જીવને દુઃખી કરતું હોય તો તે દુઃખથી છૂટવાનું પણ જીવને આધીન ન રહ્યું; પરદ્રવ્ય છોડે ત્યારે જીવ દુઃખથી છૂટે!—પણ એમ નથી. દુઃખનું કારણ મિથ્યાત્વાદિ ભાવ જીવમાં છે અને જીવ તેને છોડતાં દુઃખ છૂટી જાય છે, એટલે દુઃખથી છૂટવું તે પોતાના હાથની વાત છે. પોતાનું સુખ પોતામાં છે તેને સ્વાધીનપણે પોતે વેદી શકે છે. જેમ જીવને દુઃખનું કારણ પરવસ્તુ નથી તેમ સુખનું કારણ પણ પરવસ્તુ નથી. અરે, સંસારના કલ્પિત સુખનું કારણ પણ પરવસ્તુ નથી, ત્યાં પણ જીવની પોતાની કલ્પના જ સુખ-દુઃખનું કારણ છે. જેમ કોઈ અજ્ઞાનીએ પૈસામાં કે સ્ત્રી વગેરેમાં સુખ માન્યું, અથવા શરીરના રોગાદિમાં દુઃખ માન્યું,—તો તે માન્યતાનું કારણ કાંઈ તે પૈસા કે રોગ વગેરે નથી; પૈસા ઘટ્યા હોવા છતાં તેમાં સુખની માન્યતાને

જીવ છેદી શકે છે; એ જ રીતે શરીરમાં રોગાદિ હોવા છતાં તેમાં દુઃખની માન્યતાને જીવ છેદી શકે છે.

બહારના પદાર્થો તેમના અસ્તિત્વમાં છે, તે કાંઈ જીવમાં નથી. સુખ કે દુઃખનું અસ્તિત્વ જીવમાં છે, પરમાં નથી.

પ્રતિકૂળ સંયોગ હોય ને દુઃખ થાય તોપણ તે દુઃખનું અસ્તિત્વ જીવમાં છે, સંયોગમાં નથી. જીવ પોતાના આનંદ-સ્વભાવને ભૂલીને પરવસ્તુમાં સુખ કલ્પીને તેના ગાઢ પ્રેમમાં અટકી ગયો છે. જ્યાં સુધી પરમાં સુખ માને ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ પરમાંથી પાછો હટે નહિ ને સ્વમાં ઉપયોગ વળે નહિ, એટલે તેને સંવર-નિર્જરા થાય નહિ, આસ્રવ ને બંધ જ થાય.

અહીં તો કહે છે કે જીવને કોઈ પણ પ્રકારનો આસ્રવ કે બંધ થાય તેને સારો ન માનવો; બંધના કારણરૂપ મિથ્યાત્વને કે શુભ-અશુભભાવોને ન સેવવા; પણ મોક્ષના કારણરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવને નિરંતર સેવવા; તેનું સેવન તે ભાવસંવર ને ભાવનિર્જરા છે. અશુભને છોડવો ને શુભરાગને આદરવો એમ અજ્ઞાની માને છે; જ્ઞાની તો અશુભ કે શુભ બંનેથી જુદી જાતના એવા શુદ્ધચેતનભાવને જ આદરે છે; શુભ-અશુભ બંનેને જ્ઞાનથી ભિન્ન જાણીને છોડે છે.

જુઓ તો ખરા, સાત તત્ત્વના નિર્ણયમાં કેટલુંય સમાય છે?

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવડે કષાયનો અભાવ થતાં વીતરાગી શાંત પરિણામ પ્રગટયા તે 'શમ' છે. અને આત્માના અતીન્દ્રિય સ્વભાવની અનુભૂતિના બળે ઇંદ્રિય તરફનો ભાવ છૂટી જવો તેનું નામ 'ઇંદ્રિયદમન' છે. એકલા ઉપવાસાદિ વડે ઇંદ્રિયોને સુકવી નાંખવાની વાત નથી. તે ઇંદ્રિયો તો જડ છે; તે ઇન્દ્રિયો તરફનો ભાવ છોડીને અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવડે આત્માના આનંદનો અનુભવ કરવો તે ઇન્દ્રિયજય છે. આવા શમ અને ઇન્દ્રિયદમન ભેદજ્ઞાનસહિતના શુદ્ધભાવ વડે થાય છે, અને તેનાથી જ સંવર-નિર્જરા થાય છે. ઇન્દ્રિયોને જે પોતાની માને, ઇન્દ્રિયોને જે જ્ઞાનનું સાધન માને તે તેનું અવલંબન કેમ છોડે? તે તો ઇન્દ્રિયોમાં જ પોતાના જ્ઞાનને જોડયા કરે, એટલે તેને તો ઇન્દ્રિયદમન કયાંથી થાય? શમ-દમ-તપ કે સંવર-નિર્જરા તે સ્વદ્રવ્યના જ અવલંબને થાય છે, પરના અવલંબને થતા નથી. અરે, સ્વદ્રવ્યને મુકીને ધર્મ કેમ થાય? પરસન્મુખ રહીને નિમિત્ત ફર્યું તેથી શું? કે રાગનો પ્રકાર (તીવ્ર-મંદ) ફર્યો તેથી શું? જ્યારે સ્વસન્મુખ થઈને રાગરહિત શુદ્ધપરિણતિ થાય ત્યારે જ ધર્મ અને સંવર-નિર્જરા થાય છે.

ભગવાન આદિનાથે કે ભગવાન મહાવીરે જે તપ કર્યાં તેમાં તો ચૈતન્યની ઉગ્ર શુદ્ધતાનો તપ બાહ્ય દ્રષ્ટિવાળા જીવોએ તે શુદ્ધતાને તો દેખી નહિ ને ભોજનાદિકનો સંયોગ ન દેખ્યો તેને જ [illegible] લીધો

તપનું એવું સ્વરૂપ નથી. તપ તે તો ચૈતન્યની દશા છે, તે કાંઈ શરીરમાં રહેતો નથી. સંવર-નિર્જરાનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખે તો આવા તપનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખાય. તે માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સાત તત્ત્વની ઓળખાણ કેવી હોય તેનું આ વર્ણન ચાલે છે. તેમાં ૬ તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું; હવે સાતમું મોક્ષતત્ત્વ કહેશે. ॥ ૯ ॥

જ્ઞાનસ્વરૂપે આત્મા ગા...સુખ ચાહે તો અંદર જા.
આત્મભાવ તો ગમે ગમે, નિજઆનંદમાં રમે રમે.

દર્શન છે. આવા સમ્યગ્દર્શનને હે ભવ્ય જીવો! તમે ધારણ કરો.

આ સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્ત કોણ છે?–તો કહે છે કે વીતરાગ સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રદેવ, શુદ્ધોપયોગવડે સ્વરૂપને સાધનારા નિષ્પરિગ્રહી ગુરુ અને સારભૂત એવો દયામય ધર્મ,—આવા દેવ-ગુરુ-ધર્મને જ સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્તકારણ જાણવું. એનાથી વિપરીત હોય તેને સમ્યગ્દષ્ટિ કદી માને નહીં.

—આવા સાતતત્ત્વોને તથા સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને ઓળખીને હે જીવો! તમે નિઃશંકતાદિ આઠ અંગસહિત તેને ધારણ કરો. (તે નિઃશંકતાદિ આઠગુણનું વર્ણન ગાથા ૧૨ તથા ૧૩ માં કરશે.)

જીવ ત્રિકાળ છે, ને મોક્ષ તેની એક પૂર્ણશુદ્ધ અવસ્થા છે, પર્યાય છે.

* ટકે તે ગુણ.
* પલટે તે પર્યાય.
* અનંત ગુણ-પર્યાયસહિત દ્રવ્ય.
* દ્રવ્ય-ગુણ સદા હોય છે, મોક્ષદશા નવી થાય છે.

—સમ્યગ્દષ્ટિના અભિપ્રાયમાં આ બધો સ્વીકાર આવી જાય છે.

રાગ વગરનું જ છે; અને તે મોક્ષનું કારણ છે. તેની સાથેનો રાગ તો બંધનું કારણ છે.

પહેલાં બરાબર ઘૂંટીઘૂંટીને તત્ત્વનો દૃઢ નિર્ણય કરવો જોઈએ. નિશ્ચય-વ્યવહારને એકબીજામાં ભેળવ્યા વગર બંનેનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણવું જોઈએ. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે; નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં પર વસ્તુ ન આવે, તે તો અચિંત્ય શક્તિથી પરિપૂર્ણ પોતાના આત્માને જ શ્રદ્ધે છે. પરથી ભિન્ન ને પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી અભિન્ન એવો મારો શુદ્ધ આત્મા જ મારે આદર-ણીય છે એમ ધર્મી જાણે છે. દેવ-ગુરુ વગેરેની શ્રદ્ધાને વ્યવ-હાર સમ્યગ્દર્શન કહ્યું, પણ તેથી તે પરના આશ્રયથી આત્માને ધર્મનો લાભ થાય એમ ન સમજવું. પણ શુદ્ધ આત્માના સમ્યગ્દર્શનની સાથે યોગ્ય ભૂમિકામાં તેવો જ વ્યવહાર હો છે, વિરુદ્ધ હોતો નથી—એમ જાણવું. આ વ્યવહારસમ્યગ્દર્ તે કાંઈ શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય નથી. નિર્વિકલ્પ પ્રતીતરૂપ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે તે જ શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે એટલે જ સાચું સમ્યગ્દર્શન છે. ભગવાન આત્મા ચૈતન્યપિંડ આન દરસ છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે; અભેદપણે શુદ્ધઆત્મા જ સમ્ય ગ્દર્શન છે—એમ સમયસારમાં કહ્યું છે. આવા સમ્યગ્દર્શ પોતાના હિત માટે આઠ અંગસહિત ધારણ કરવું. નિ સમ્યગ્દર્શન સાથે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનમાં આઠ અં વિકલ્પો હોય છે. (સમ્યગ્દૃષ્ટિના નિશ્ચય આઠ અંગનું સ સમયસારના નિર્જરાઅધિકારમાં કહ્યું છે.) વ્યવહાર આ

દર્શન એકલું (નિશ્ચય વગરનું) હોતું નથી; હજી કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન એકલું હોય. જેમ સિદ્ધને અને કેવળી-ભગવંતોને એકલું નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે; પરંતુ તેની જેમ પહેલા ગુણસ્થાને કાંઈ એકલું વ્યવહાર સમ્યદર્શન હોવાનું લાગુ પડતું નથી; કેમકે સાચા સમ્યગ્દર્શન વગર મિથ્યાદૃષ્ટિના એકલા શુભરાગને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન કહેતા નથી. વ્યવહાર તો નિશ્ચયસાપેક્ષ હોય તો જ સાચો કહેવાય.

અહા, ચૈતન્યમાં અનંત સ્વભાવો ભર્યા છે, તેનો મહિમા અદ્‌ભુત છે. તેની સન્મુખ થઈને રાગરહિત નિર્વિકલ્પ પ્રતીત કરતાં અતીન્દ્રિય આનંદના વેદન સહિત સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તેમાં અનંત ગુણોના નિર્મળભાવો સમાય છે; તે મોક્ષમાર્ગ છે; તેની સાથેનો રાગ—કે જે સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. તે બિલાડીને સિંહ કહેવા સમાન છે; એટલે, આ સાચો સિંહ નથી, આનાથી જુદો બીજો સાચો સિંહ છે–તે લક્ષમાં રાખીને બિલાડીમાં સિંહનો ઉપચાર છે. પણ સાચા સિંહને જે લક્ષમાં લેતા નથી ને બિલાડીને જ ખરો સિંહ માની લ્યે છે તેને માટે તો તે ઉપચાર પણ સાચો નથી; નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેયની તેને ખબર નથી, તે તો દેશનાને સમજ્યો જ નથી. મુખ્ય વગર ઉપચાર કોનો? નિશ્ચય વિનાનો વ્યવહાર કોનો? જ્યાં સાચો મોક્ષમાર્ગ લક્ષમાં હોય ત્યાં જ રાગાદિ બીજામાં મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર આવે છે; તેમાં પણ સાચો મોક્ષમાર્ગ તો એક જ છે, તેને બરાબર ઓળખીને તેનું સેવન કરવું.

રું કહ્યું. પરંતુ ગુણ અને દોષનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર ગુણનું ગ્રહણ ને દોષનો ત્યાગ ક્યાંથી થાય ? તેથી હવેની ગાથામાં ગુણ-દોષ બંનેનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે, તે જાણીને ગુણનું ગ્રહણ કરવું ને દોષનો ત્યાગ કરવો. સમ્યગ્દર્શનને માટે કયા ભાવો દોષરૂપ છે તેને ઓળખે તો તેનો ત્યાગ કરે; અને સમ્યગ્દર્શનને માટે કયા ભાવો ગુણરૂપ છે તેને ઓળખે તો તેનું સેવન કરે. દોષને ઓળખે જ નહિ તો કઈ રીતે છોડે ? અને ગુણને ઓળખે જ નહિ તો કઈ રીતે ગ્રહણ કરે ? માટે ગુણનું ગ્રહણ અને દોષનો ત્યાગ કરવા માટે તે બંનેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. દોષને દોષરૂપે જાણવા તે કાંઈ દોષનું કારણ નથી. દોષને જાણતાં ત્યાં જ અટકી જાય ને ગુણસ્વભાવને ગ્રહણ ન કરે તો તેને દોષ ન ટળે ને ગુણ ન પ્રગટે. પણ દોષ અને ગુણ બંનેને જાણીને જ્યાં ગુણસ્વભાવ તરફ વળ્યો ત્યાં દોષ રહેતા નથી. ગુણ અને દોષ બંનેનું ખરું સ્વરૂપ જે ઓળખે તે જરૂર ગુણ તરફ ઝૂકે, ને દોષથી પાછો વળે. આ રીતે ગુણ-દોષને જાણીને ગુણનું ગ્રહણ કરવા માટે અને દોષનો ત્યાગ કરવા માટે હવે સંક્ષેપથી તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

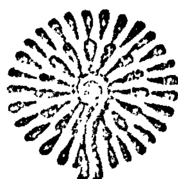
તે ઉપરાંત પ્રશમ-સંવેગ-આસ્તિક્ય ને અનુકંપામાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના ચિત્તને જોડે છે, એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિના પરિણામમાં તે પ્રકારની વિશુદ્ધિ હોય છે. તેને અનંતાનુબંધી કષાય તો સર્વથા છૂટી ગયો છે ને બીજા કષાયો પણ મંદ પડી ગયા છે, તેથી તેને પ્રશાંતભાવ, સંસારથી વિરક્તભાવ ને

વાતું કહ્યું. પરંતુ ગુણ અને દોષનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર ગુણનું ગ્રહણ ને દોષનો ત્યાગ કયાંથી થાય? તેથી હવેની ગાથામાં ગુણ-દોષ બંનેનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે, તે જાણીને ગુણનું ગ્રહણ કરવું ને દોષનો ત્યાગ કરવો. સમ્યગ્દર્શનને માટે કયા ભાવો દોષરૂપ છે તેને ઓળખે તો તેનો ત્યાગ કરે; અને સમ્યક્‌દર્શનને માટે કયા ભાવો ગુણરૂપ છે તેને ઓળખે તો તેનું સેવન કરે. દોષને ઓળખે જ નહિ તો કઈ રીતે છોડે? અને ગુણને ઓળખે જ નહિ તો કઈ રીતે ગ્રહણ કરે? માટે ગુણનું ગ્રહણ અને દોષનો ત્યાગ કરવા માટે તે બંનેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. દોષને દોષરૂપે જાણવા તે કાંઈ દોષનું કારણ નથી. દોષને જાણતાં ત્યાં જ અટકી જાય ને ગુણસ્વભાવને ગ્રહણ ન કરે તો તેને દોષ ન ટળે ને ગુણ ન પ્રગટે. પણ દોષ અને ગુણ બંનેને જાણીને જ્યાં ગુણસ્વભાવ તરફ વળ્યો ત્યાં દોષ રહેતા નથી. ગુણ અને દોષ બંનેનું ખરું સ્વરૂપ જે ઓળખે તે જરૂર ગુણ તરફ ઝુકે, ને દોષથી પાછો વળે. આ રીતે ગુણ-દોષને જાણીને ગુણનું ગ્રહણ કરવા માટે અને દોષનો ત્યાગ કરવા માટે હવે સંક્ષેપથી તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

તે ઉપરાંત પ્રશમ-સંવેગ-આસ્તિક્ય ને અનુકંપામાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના ચિત્તને જોડે છે, એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિના પરિણામમાં તે પ્રકારની વિશુદ્ધિ હોય છે. તેને અનંતાનુબંધી કષાય તો સર્વથા છૂટી ગયો છે ને બીજા કષાયો પણ મંદ થઈ ગયા છે, તેથી તેને પ્રશાંતભાવ, સંસારથી વિરક્તભાવ ને

મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ, સર્વજ્ઞદેવ અને તેમણે કહેલાં તત્ત્વોમાં દૃઢ વિશ્વાસરૂપ આસ્તિક્યતા, તથા સંસારનાં દુઃખી જીવો (પોતે તેમજ પર) તે દુઃખથી છૂટે ને મોક્ષસુખ પામે એવા વિચારરૂપ અનુકંપા,—આવા પરિણામ સહેજે હોય છે; તેથી ઉપદેશમાં એમ કહ્યું કે તે સંવેગાદિકમાં ચિત્તને જોડો.

હવે ગુણ-દોષના કથનમાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વનાં આઠ ગુણ કહે છે, ને પછી પચ્ચીસ દોષ કહેશે.

卐

અહા, અંદરમાં ચૈતન્યનું મથન કરતાં કરતાં વિકલ્પ છૂટીને જ્યાં નિર્વિકલ્પઅનુભૂતિ થાય ને ચૈતન્યપ્રભુ સાક્ષાત્ દેખાય—તે વખતના અપાર આનંદ પાસે આ જગતના કોઈ સુખની શી ગણતરી છે!

卐

સમ્યગ્દષ્ટિનાં નિઃશંકતાદિ આઠ ગુણ

'આઠ અંગ સહિત સમ્યક્ત્વ ધારણ કરવાનું કહ્યું તે આઠ અંગ એટલે કે આઠ ગુણ કયા કયા છે તે કહે છે—

[ગાથા ૧૨ તથા ૧૩ (પૂર્વાર્ધ)]

जिनवचमें शंका न धार वृष भव-सुख-वांछा भानै।
मुनितन मलिन न देख घिनावै तत्त्व-कुतत्त्व पिछानै॥
निजगुण अरु पर औगुण ढांकै वा निजधर्म बढ़ावै।
कामादिक कर वृषतें चिगते निज-परको सु दिढ़ावै॥१२॥
धर्मीसों गौ-वच्छ-प्रीतिसम कर जिनधर्म दिपावै।
इन गुणतैं विपरीत दोष वसु तिनको सतत खिपावै।

પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ એકત્વસ્વરૂપની રુચિ-પ્રતીત-શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે, તેનો અદ્ભુત મહિમા છે. એવા સમ્યગ્દર્શનની સાથે શંકાદિ આઠ દોષોના અભાવરૂપ નિઃશંકતા વગેરે આઠ ગુણ હોય છે, તેનું આ વર્ણન છે—

૧. જિનવચનમાં શંકા ન કરવી.
૨. ધર્મના ફળમાં સંસારસુખની વાંછા ન કરવી.
૩. મુનિનું મલિન શરીર વગેરે દેખીને ધર્મપ્રત્યે ઘૃણા ન કરવી.
૪. તત્ત્વ અને કુતત્ત્વ, વીતરાગદેવ અને કુદેવ, વગેરેના

સ્વરૂપની ઓળખાણ કરવી, તેમાં મૂઢતા ન રાખવી.

૫. પોતાના ગુણને તથા અન્ય સાધર્મીના અવગુણને ઢાંકે, અને વીતરાગભાવરૂપ આત્મધર્મની વૃદ્ધિ કરે, તેનું નામ ઉપગૂહન અથવા ઉપબૃંહણ અંગ છે.

૬. કામવાસના વગેરે કારણે પોતાનો કે પરનો આત્મા ધર્મથી ડગી જવાનો કે શિથિલ થવાનો પ્રસંગ હોય તો વૈરાગ્યભાવના વડે કે ધર્મના મહિમા વડે ધર્મમાં સ્થિર કરે, દૃઢ કરે, તે સ્થિતિકરણ છે.

૭. પોતાના સાધર્મીજનો પ્રત્યે ગૌવત્સ સમાન સહજ પ્રેમ રાખવો તે વાત્સલ્ય છે.

૮. પોતાની શક્તિવડે જૈનધર્મની શોભા વધારવી, તેનો મહિમા પ્રસિદ્ધ કરીને તેને દીપાવવો, તે પ્રભાવના છે.

આવા નિઃશંકતા વગેરે આઠ ગુણો વડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ [illegible] શંકા વગેરે આઠ દોષોને દૂર કરે છે. નિશ્ચય સમ્યક્-દર્શનમાં તો પરથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધઆત્માની નિઃશંક શ્રદ્ધા છે, ને એનાથી ભિન્ન સમસ્ત પરભાવોની કે સંસારની વાંછાનો અભાવ છે;— તેની સાથેના વ્યવહાર આઠ અંગનું આ વર્ણન છે. સમ્યક્ત્વના નિઃશંકતા આદિ આઠગુણ અને શંકાદિક પચીસ દોષને જાણીને ગુણોનું ગ્રહણ અને દોષોના ત્યાગ કરવા માટે આ વર્ણન છે. (આ દોઢ ગાથામાં આઠગુણ કહ્યા છે; ને પછી દોઢ ગાથામાં પચીસ દોષ કહેશે.)

ૐ ૧. નિઃશંકતા-અંગનું વર્ણન ૐ

સર્વજ્ઞ જિનદેવે જેવા કહ્યા તેવા જ જીવાદિ તત્ત્વો છે, તેમાં ધર્મીને શંકા હોતી નથી. સર્વજ્ઞના સ્વરૂપનો નિર્ણય તો કર્યો છે, એટલે ઓળખાણપૂર્વકની નિઃશંકતાની આ વાત છે. ઓળખ્યા વગર માની લેવાની આ વાત નથી. જીવ શું, અજીવ શું, વગેરે તત્ત્વો તો અરિહંતદેવે કહ્યા તે પ્રમાણે પોતે સમજીને તેની નિઃશંક શ્રદ્ધા કરે; અને કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ ન સમજાય તે વિશેષ સમજવા માટે જિજ્ઞાસાથી, પ્રશ્નરૂપ શંકા કરે, તેથી કાંઈ તેને જિનવચનમાં સંદેહ નથી. સર્વજ્ઞ-કથિત જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે સાચું હશે કે અત્યારના વિજ્ઞાનીઓ કહે છે તે સાચું હશે!—એવો સંદેહ ધર્મીને રહેતો નથી. અહા, જેને સર્વજ્ઞસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવ્યો, પરમ અતીન્દ્રિયવસ્તુ પ્રતીતમાં આવી તેને સર્વજ્ઞના કહેલાં તત્ત્વો—છ દ્રવ્યો, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવગેરે (ભલે તે બધા પોતાને પ્રત્યક્ષ ન થાય છતાં) તેમાં શંકા ન હોય. નિશ્ચયમાં પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ આત્માની પરમ નિઃશંકતા છે, ને વ્યવહારમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મમાં નિઃશંકતા છે. જૈનધર્મ એક જ સાચો હશે કે જગતમાં બીજા ધર્મો કહેવાય છે તે પણ સાચાં હશે!—એવી જેને શંકા છે તેને તો સ્થૂળ મિથ્યાત્વ છે, તેને વ્યવહારધર્મની નિઃશંકતા પણ નથી. વીતરાગી જૈનધર્મ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગની માન્યતા તો ધર્મીને રૂંવાડેય ન હોય.

છે. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ રાજ-પાટ-ઘર-કુટુંબાદિ સંયોગમાં વર્તતો હોય, તે પ્રકારનો રાગ પણ વર્તતો હોય, (ખરેખર તેમાં ક્યાંય તે નથી વર્તતો, તે તો પોતાની ચેતનામાં જ તન્મય વર્તે છે, પણ સંયોગ અપેક્ષાએ રાજપાટમાં ને રાગમાં વર્તે છે એમ કહ્યું છે—) છતાં અંતરમાં તે બધાયથી પાર પોતાના ચૈતન્યરસનો આનંદ ચાખ્યો છે તેથી તેને તેમાં ક્યાંય સ્વપ્નેય સુખબુદ્ધિ નથી; એટલે રાગ હોવા છતાં શ્રદ્ધાના બળે તેને નિઃકાંક્ષપણું જ વર્તે છે. ધર્મીની આ કોઈ અલૌકિક દશા છે, જે અજ્ઞાનીને ઓળખાતી નથી; ને ઓળખે તો અજ્ઞાન રહેતું નથી.

લોકો કહે છે કે આપણે ધર્મ કરશું તો પૈસા વગેરે મળશે ને સુખી થશું. — એને તો ધર્મની ખબર નથી ને સુખનીયે ખબર નથી. એ તો શુભરાગને-પુણ્યને ધર્મ માને છે, ને તેના ફળમાં પૈસા વગેરે મળે તેમાં સુખ માને છે; એનાથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વની તો તેને ખબર જ નથી. અરે ભાઈ! ધર્મના ફળમાં કાંઈ પૈસા ન મળે. પૈસા વગેરે મળવા તે કાંઈ ધર્મનું પ્રયોજન નથી; ધર્મનું પ્રયોજન તો આત્માનું સુખ મળે તે છે; અને તે સુખમાં કાંઈ પૈસા વગેરેની જરૂર પડતી નથી. એ તો સંયોગ વગરનું સ્વાભાવિક સુખ આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા સુખને જે જાણે તેને સંયોગમાં બીજા કોઈની પણ વાંછા રહે નહીં,—ક્યાંય સુખબુદ્ધિ થાય નહીં.

ધર્મીને ધર્મની સાથેના રાગને લીધે પુણ્ય બંધાય ને

તે પુણ્યના ફળમાં બહારનો વૈભવ મળે, પણ ધર્મીને તેની વાંછા નથી, તેનાથી તો તે પોતાના આત્માને અત્યંત ભિન્ન જાણે છે. ધર્મના ફળમાં પુત્ર મળે, પૈસા મળે-એવી વાંછા ધર્મીને નથી. ધર્મી જીવ દેવ-ગુરુ પાસેથી લૌકિક હેતુની આશા રાખે નહિ. શુભરાગ હોય ને વેપાર-લગ્ન-વાસ્તુ વગેરે પ્રસંગે ભગવાનને યાદ કરે તે જુદી વાત છે, તેમાં કાંઈ ભવ-સુખની વાંછા ધર્મીને નથી. જે સર્વજ્ઞનો ભક્ત થયો તેને સંસારની વાંછા હોય નહિ. રાગનો એક કણિયો પણ આરા જ્ઞાનમાં નથી-એમ જાણનાર જ્ઞાની તે રાગના ફળને કેમ વાંછે? મોક્ષરૂપ જે પરમસુખ તે સિવાય બીજી કોઈ આશાથી તે ધર્મ સેવે નહિ. ધર્મનું ફળ તો વીતરાગી સુખ છે. બાહ્ય-વૈભવ કે ઇન્દ્રાદિ પદ તે કંઈ ધર્મનું ફળ નથી, તે તો રાગનું-વિકારનું ફળ છે. તે પુણ્યરૂપ ધર્મને અજ્ઞાની ઇચ્છે છે તેથી તે ભોગહેતુધર્મને સેવે છે—એમ કહ્યું છે; રાગ વગરના શુદ્ધ-આત્માના અનુભવરૂપ મોક્ષહેતુધર્મની તેને ખબર નથી.

અંતરના અનુભવમાં પોતાના ચૈતન્ય-પરમદેવને સેવનાર ધર્મી જાણે છે કે મારો આ ચૈતન્ય-ચિંતામણિ આત્મા જ મને પરમ સુખ દેનાર છે, એના સિવાય હું બીજા કોને વાંછું? અરે, સ્વર્ગનો દેવ આવે તોય મારે એની પાસેથી શું લેવું છે! અજ્ઞાનીને તો સ્વર્ગનો દેવ આવવાની વાત સાંભળે ત્યાં ચમત્કાર લાગે છે ને તેના મહિમા આડે ધર્મને ભૂલી જાય છે; કેમકે એને પોતાને સ્વર્ગાદિના ભોગની વાંછા છે. અરે,

મૂર્ખ લોકો તો ભોગની વાંછાથી સર્પ-વાંદરા-ગાય વગેરે તિર્યંચ પ્રાણીઓને પણ દેવ-દેવીરૂપી પૂજે છે. જુઓને, જૈન નામ ધરાવનારા પણ ઘણા લોકો ભોગની વાંછાથી-પુત્રાદિની વાંછાથી અનેક દેવ-દેવલાંને પૂજે છે.-મૂરખને તે કાંઈ વિવેક હોય? ભગવાનનો સાચો ભક્ત પ્રાણ જાય તોપણ ખોટા દેવ-દેવલાંને પૂજે નહીં, માને નહીં. કોઈ કહે-માંગળિક સાંભળશું તો પૈસા મળશે,-પણ ભાઈ! જૈનોનું માંગળિક એવું ન હોય; જૈનોનું માંગળિક તો મોક્ષ આપે એવું હોય. માંગળિકના ફળમાં પૈસા મળવાની આશા ધર્મી રાખે નહીં. એ રીતે ધર્મી નિષ્કાંક્ષ ભાવથી ધર્મને સેવે છે.

પ્રશ્ન:—વેપાર વગેરેમાં પૈસા મળે એવી વાંછા તો ધર્મીને પણ હોય છે, તો તેને નિષ્કાંક્ષપણું ક્યાં રહ્યું?

ઉત્તર:—તેને હજી તે પ્રકારનો અશુભરાગ છે; પણ આ રાગથી કે પૈસામાંથી મને સુખ મળશે-એવી મિથ્યાબુદ્ધિરૂપ વાંછા તેને નથી. રાગ અને સંયોગ બંનેથી પાર મારી ચેતના છે, તેમાં જ મારું સુખ છે, એમ જાણનાર ધર્મી તે ચેતનાના ફળમાં બાહ્ય સામગ્રી વાંછતો નથી, તેથી તે નિષ્કાંક્ષ છે. તે ધર્માત્મા ઇન્દ્રપદ કે ચક્રવર્તીપદના વૈભવને ભોગવતો દેખાય છતાં તેને વિષય-ભોગોનો રંચમાત્ર આદર નથી. અરે, આ અતીન્દ્રિય આનંદના રસિયા, જગતમાં ક્યાંય આત્મા સિવાય આનંદ છે જ ક્યાં? તેથી તો કહ્યું છે કે—

चक्रवर्तीकी संपदा, इन्द्रसरीखे भोग।
काकवीठ सम गिनत है सम्यग्दृष्टि-लोग॥

(ઇન્દોર હુકમીચંદજી શેઠના જિનમંદિરમાં પણ આ દોહરો છે.)

વિષયો તરફના વિકલ્પને ધર્મીજીવ દુઃખ અને જેલ સમાન ગણે છે, એમાં સુખબુદ્ધિ નથી એટલે તેની વાંછા નથી. ઉત્તમ વસ્તુ ખાતા-પીતા દેખાય, સ્ત્રી-પુત્રાદિ વચ્ચે દેખાય, તેથી કરીને ધર્મી તેમાં સુખ માનતા હશે?—ના, એમ બિલકુલ નથી. આનંદસ્વરૂપ મારો આત્મા જ છે, પરમાં સુખ જરાય નથી—એવા નિઃશંક ભાનમાં વર્તતા ધર્માત્મા દેવલોકના સુખનેય વાંછતા નથી. —એમાં સુખ છે જ નહીં પછી વાંછા શેની? ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય આનંદની પાસે સ્વર્ગના વૈભવની શી ગણતરી? ઇન્દ્રના વૈભવમાં તે સુખની ગંધ પણ નથી. (સમ્યગ્દૃષ્ટિ-ઇન્દ્રને આત્માનું સુખ હોય છે તે જુદી વાત છે, પણ બહારના વૈભવમાં તો તેની ગંધ પણ નથી, ને તે ઇન્દ્ર પોતે તેમાં સુખ માનતા નથી.)

અજ્ઞાની બહારમાં ભલે વિષયોનો ત્યાગી હોય છતાં અભિપ્રાયમાં તેને વિષયોની વાંછા છે, કેમકે રાગમાં સુખબુદ્ધિ છે. જેણે ચૈતન્યનું ઇન્દ્રિયાતીત સુખ નથી દેખ્યું તેને ઊંડેઊંડે રાગમાં ને વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ પડી જ છે; જો તેમાં તેને મીઠાશ ન હોય તો તેનાથી પાછો વળીને ચૈતન્યસુખમાં કેમ

બુદ્ધિથી એવા કોઈ દેવને તે માનતા નથી. હું ધર્મ કરું તેથી સ્વર્ગનો કોઈ દેવ પ્રસન્ન થઈને મને લાભ કરી દેશે—એવી બુદ્ધિ ધર્મીને હોતી નથી. સર્વજ્ઞ-વીતરાગ અરિહંતદેવ સિવાય બીજા કુદેવો પાસે તે કદી માથું ઝુકાવતા નથી. હું વીતરાગતાનો સાધક, તો વીતરાગ સિવાય બીજાને દેવ માનું નહીં. ચૈતન્યના વીતરાગસ્વભાવ સિવાય પુણ્યની પણ જ્યાં વાંછા નથી (ધર્મી ન ઇચ્છે પુણ્યને...) ત્યાં બહારના પાપ-સંયોગોની શી વાત? જુઓ તો ખરા, આ તો બધું સમ્યગ્દર્શન સાથેના વ્યવહારમાં આવી જાય છે. સમ્યગ્દર્શનની નિશ્ચય-અનુભૂતિની તો શી વાત!

અરે, લોકો તો બહારના સાધારણ ચમત્કારમાં મોહી પડે છે. પણ એવો ચમત્કાર તો હલકો અભવ્ય દેવ પણ બતાવી શકે. તેમાં આત્માનું હિત શું છે? ધર્મી તો જાણે છે કે સર્વજ્ઞતા ને વીતરાગતા તે જ મારા ભગવાનનો ખરો ચમત્કાર છે; એ સિવાય બહારના બીજા કોઈ ચમત્કાર માટે તે ભગવાનને માને નહિ. બહારના સંયોગનું આવવું-જવું તો પુણ્ય-પાપ-અનુસાર બન્યા કરે છે. ધર્મની સાથે એને શું સંબંધ છે? ધર્મી જીવ એવી બહારની આકાંક્ષા કરતા નથી. જ્યાં રાગથી ભિન્ન આત્માના આનંદને પોતામાં દેખ્યો ત્યાં ભવસુખની વાંછા ક્યાંથી રહે? ભવ કહેતાં સંસારની ચારે ગતિ આવી ગઈ, સ્વર્ગ પણ તેમાં આવી ગયું, એટલે દેવગતિના સુખને ધર્મી વાંછે નહીં, આનું નામ સમ્યગ્દષ્ટિનું નિઃકાંક્ષા અંગ છે,

આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિના આઠગુણમાંથી બીજો ગુણ કહ્યો. આ નિઃકાંક્ષા અંગના પાલનમાં સતી અનંતમતીનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે; તે 'સમ્યક્ત્વકથા' વગેરેમાંથી જાણી લેવું.)

卐 ૩. નિર્વિચિકિત્સા-અંગનું વર્ણન 卐

જેણે આત્મા અને શરીરને ભિન્ન જાણ્યા છે એવા સમ્યક્‌દૃષ્ટિ જીવ, શરીરમાં અશુચી દેખીને આત્માના ધર્મ પ્રત્યે ગ્લાનિ કરતા નથી; એટલે કોઈ મુનિ વગેરે ધર્માત્માનું શરીર મલિન કે રોગવાળું દેખીને તેમના પ્રત્યે ઘૃણા-દુર્ગંછા થતી નથી, પણ શરીર મેલું હોવા છતાં અંદરમાં આત્મા તો ચૈતન્યધર્મોથી શોભી રહ્યો છે-તેનું તેને બહુમાન આવે છે. આવા મેલા-કોઢિયા શરીરવાળાને તે કાંઈ ધર્મ હોય!-એમ ધર્મ પ્રત્યે દુર્ગંછાનો ભાવ થતો નથી, એવું સમ્યગ્દૃષ્ટિનું નિર્વિચિકિત્સા-અંગ છે.

સર્વજ્ઞના દેહમાં તો અશુચી હોતી જ નથી, તેમજ તેમને રોગાદિ પણ હોતાં નથી. પણ સાધક ધર્માત્મા-મુનિ વગેરેને તો દેહમાં મલિનતા કે રોગાદિ પણ હોય, કોઈવાર શરીરમાં કોઢ થાય, શરીર ગંધાઈ જાય; તો તેને દેખીને ધર્મી વિચારે છે કે અહો, આ આત્મા તો અંદર સમ્યગ્દર્શનાદિ અપૂર્વ રત્નોથી શોભી રહ્યો છે, દેહ પ્રત્યે એમને કાંઈ મમત્વબુદ્ધિ નથી, રોગાદિ તો દેહમાં થાય છે, ને દેહ તો સ્વભાવથી જ અશુચી છે; આમ દેહ અને આત્માના ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મો વિચારીને ધર્મી જીવ દેહની મલિનતા વગેરે દેખીને પણ

ધર્માત્મા પ્રત્યે ગ્લાનિ કરતો નથી. પોતાના શરીરમાં પણ રોગાદિ મલિનતા થાય તો તેથી પોતાના ધર્મથી તે ડગતો નથી કે ધર્મમાં શંકા કરતો નથી. મુનિઓ તો દેહ પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસ છે, સ્નાનાદિ તેઓ કરતા નથી, દેહની શોભાનું કે દેહના શણગારનું તેમને લક્ષ નથી, તેઓ તો સ્વાનુભવરૂપી સ્નાનવડે આત્માને શોભાવનારા છે; રત્નત્રય તેમનો શણગાર છે; અહો, આવા મુનિઓને દેખતાં રત્નત્રયધર્મના બહુમાનથી તેમના ચરણોમાં શિર નમી પડે છે.

અરે, દેહ તો સ્વભાવથી જ અશુચીનું ધામ અને ક્ષણભંગુર છે; અને ધર્માત્મા તો રત્નત્રયવડે સહજ પવિત્ર છે. શરીરમાં સુગંધ કે દુર્ગંધ એ તો જડનો ધર્મ છે. એવું કાંઈ નથી કે ધર્મીનું શરીર કાણું-કૂબડું ન જ હોય. કોઈનું શરીર કાણું-કૂબડું પણ હોય, અવાજ પણ ચોકખો ન નીકળતો હોય,-તેથી શું? અંદર તો દેહથી ભિન્ન જ્ઞાનશરીરીપણે ધર્માત્મા પોતાને અનુભવે છે. સમંતભદ્રસ્વામી રત્નકરંડ-શ્રાવકાચારની ૨૮ મી ગાથામાં કહે છે કે—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नम् अपि मातङ्गदेहजम् ।
देवा देवं विदुर्भस्मगूढाङ्गारान्तरौजसम् ॥ २८ ॥

ચાંડાલના શરીરમાં રહેલો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા દેવસમાન શોભે છે,-રાખથી ઢંકાયેલ અગ્નિની ચીનગારી માફક દેહરૂપી રાખની અંદર સમ્યક્‌ત્વરૂપ ચૈતન્ય-ચીનગારીથી તે આત્મા

પણ ગોપવીને તે દોષ દૂર કરવાનો ઉપાય કરે છે. ભાઈ, કોઈના અવગુણ પ્રસિદ્ધ થાય તેથી તને શું લાભ છે? અને એનાં અવગુણ પ્રસિદ્ધ ન થાય તેથી તને શું નુકશાન છે? 'ભેંસના શિંગડાં ભેંસને ભારે,' 'જે કરશે તે ભોગવશે'—તેમ સામાના ગુણ-દોષનું ફળ એને છે, એમાં તારે શું? માટે સમાજમાં જે રીતે ધર્મની નિંદા ન થાય ને પ્રભાવના થાય, તથા પોતાના ગુણોમાં વૃદ્ધિ થાય—તે રીતે ધર્મી પ્રવર્તે છે.

—આ બધું તો સમ્યગ્દર્શનના વ્યવહારમાં આવી જાય છે. નિશ્ચયમાં તો પોતાના શુદ્ધ આત્માની પ્રતીત ધર્મીને સદાય વર્તે છે. કોઈપણ રીતે, પોતામાં તેમજ પરમાં ગુણની વૃદ્ધિ થાય ને દોષ ટળે,—એટલે કે આત્માનું હિત થાય ને ધર્મની શોભા વધે-તેમ ધર્મી વર્તે છે. કોઈ સાધર્મીથી કોઈ દોષ થઈ ગયો હોય ને ખ્યાલમાં આવી જાય તો તેનો ફંફેરો ન કરે, તિરસ્કાર ન કરે, પણ ગુપ્તપણે બોલાવીને પ્રેમથી સમજાવે કે—જો ભાઈ! આપણો જૈનધર્મ તો મહાન પવિત્ર છે, મહા ભાગ્યે આવો ધર્મ મળ્યો છે, તેમાં તારાથી આવો દોષ થઈ ગયો પણ તું મુંઝાઈશ નહીં, તારા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં દૃઢ રહેજે. જિનમાર્ગ મહા પવિત્ર છે, અત્યંત ભક્તિથી તેની આરાધના વડે તારા દોષને છેદી નાંખજે.—આમ પ્રેમથી તેને ધર્મનો ઉત્સાહ જગાડીને તેના દોષ દૂર કરાવે છે. દોષને છૂપાવવામાં કાંઈ તેના દોષને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ નથી પણ તિરસ્કારથી તે જીવ નિરુત્સાહિત થઈ

ન જાય ને બહારમાં ધર્મની નિંદા ન થાય—તે હેતુ કે[illegible]
ગુણની પ્રીતિરૂ શુદ્ધતાની વૃદ્ધિનો હેતુ છે. આનું ઉપગૂ[illegible]
તથા ઉપબૃંહણ-અંગ છે. આ અંગના પાલન માટે જિ[illegible]
ભક્ત એક શેઠની કથા પ્રસિદ્ધ છે, તે 'સમ્ય[illegible]'
વગેરેમાંથી જોઈ લેવી. આ રીતે સમ્યક્ત્વના પાંચમા [illegible]
વર્ણન કર્યું.

નરકાદિનાં તીવ્ર દુઃખો તેં ભોગવ્યાં, માટે હવે દુર્ધ્યાન છોડ ને ચૈતન્યની ભાવના ભાવ.—આમ અનેક પ્રકારના ચિંતનથી પોતાના આત્માને ધર્મમાં સ્થિર કરે; તથા બીજા સાધર્મીજનોને પણ પોતાના જ સમજીને સર્વ પ્રકારની સહાયથી ધર્મમાં સ્થિર કરે.—એવો ભાવ ધર્માત્માને હોય છે. કોઈને ઉપદેશ વડે ઉત્સાહિત કરે, કોઈને ધનથી પણ મદદ કરે, કોઈને શરીરથી સેવા કરે, કોઈને ધૈર્ય આપે, કોઈને અધ્યાત્મની મહાન ચર્ચા સંભળાવે—એમ સર્વ પ્રકારે તનથી-મનથી-ધનથી જ્ઞાનથી ધર્માત્માની મુંઝવણ મટાડીને તેને ધર્મમાં દૃઢ કરે. અરે, અનંતકાળે આવો મનુષ્યભવ ને આવો જૈનધર્મ મળ્યો, તેને ચૂકી જશો તો ફરી અનંતકાળે આવો અવસર મળવો કઠણ છે. અત્યારે જરાક પ્રતિકૂળતાના દુઃખથી ડરી જઈને જો ધર્મની આરાધના ચૂકી જશો તો સંસારમાં નરકાદિના અનંત દુઃખ ભોગવવા પડશે. નરકાદિના દુઃખ પાસે તો આ પ્રતિકૂળતા કાંઈ જ હિસાબમાં નથી. માટે કાયર થઈને આર્ત-પરિણામ ન કરો, વીર થઈને ધર્મધ્યાનમાં દૃઢ રહો. આર્તધ્યાનથી તો ઊલટું વધુ દુઃખ થશે. સંસારમાં તો પ્રતિકૂળતા હોય જ, માટે ધૈર્યપૂર્વક ધર્મધ્યાનમાં દૃઢ રહો. તમે તો મુમુક્ષુ છો, ધર્મના જાણનાર છો, જ્ઞાનવાન છો, તો આ પ્રસંગે દીન થવું શોભતું નથી, વીરતાપૂર્વક આત્માને સમ્યક્ત્વાદિની ભાવનામાં દૃઢપણે જોડો. પૂર્વે અનેક મહાપુરુષો પાંડવો વાદિરાજ વગેરે થયા તેમને યાદ કરીને આત્માને ધર્મની આરા-

ધનામાં ઉત્સાહિત કરે.—આમ પોતાના તેમ જ પરના આત્માને સંબોધન કરીને ધર્મમાં સ્થિર કરે છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્થિતિકરણ અંગ છે. પ્રતિકૂળતા આવે ત્યાં મુંઝાઈ ન જાય, તેમજ બીજા સાધર્મીને મુંઝાવા ન દે. અરે, મરણ આવે કે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતા આવે પણ હું મારા ધર્મથી ડગું નહીં, મારા આત્માની આરાધનાને છોડું નહીં'-એમ ધર્મી નિઃશંકપણે દૃઢપરિણામથી પોતાના આત્માને ધર્મમાં સ્થિર રાખે છે. કોઈ ભય બતાવે, લાલચ બતાવે, તોપણ ધર્મથી ડગતા નથી. મોક્ષનો સાધક થયો તેના આત્મપરિણામમાં આવી દૃઢતા હોય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિને સમ્યક્ત્વાદિ નિશ્ચયધર્મમાં જેટલી સ્થિરતા છે તેટલો ધર્મ છે, તે વીતરાગભાવ છે; અને બીજા સાધર્મીને ધર્મમાં સ્થિર કરવાનો જે ભાવ છે તે શુભરાગ છે, તે કાંઈ ધર્મ નથી, પણ ધર્મીને ધર્મપ્રેમનો તેવો ભાવ આવે છે. શ્રેણીકરાજાના પુત્ર વારિષેણમુનિએ પોતાના મિત્રનું મુનિપણામાં સ્થિતિકરણ કર્યું હતું—તેની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે 'સમ્યક્ત્વ-કથા' માં આપ વાંચી શકશો. આ રીતે સ્થિતિકરણ નામના છઠ્ઠા અંગનું વર્ણન કર્યું.

卐 ૭. વાત્સલ્ય-અંગનું વર્ણન 卐

જેમ ગાયને પોતાના વાછરડા ઉપર, કોઈ જાતની આશા વગર નિરપેક્ષ પ્રેમ આવે છે તેમ ધર્મીને બીજા સાધર્મી પ્રત્યે સહેજે પ્રેમ આવે છે, તેમને પોતાનાં જ ગુણીજન

ઉપર વાત્સલ્ય આવે છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રધારક જીવોનો સમૂહ તે ધર્માત્માનો પોતાનો સમૂહ છે,—તેમને જ તે પોતાના સાચા સ્વજન માને છે. તેમની પ્રાપ્તિ થતાં જાણે કોઈ મહાન નિધાન મળ્યું હોય—એવી અત્યંત પ્રીતિ ઊપજે છે; તેમનો આદર, તેમના ગુણની સ્તુતિ, આહાર-પાન, સેવા વગેરેમાં આનંદ માનવો તે વાત્સલ્યઅંગ છે. કપટથી કોઈને દેખાડવા માટે નથી કરતો, કે કોઈ બદલાની આશાથી નથી કરતો, પણ ધર્મની પ્રીતિને લીધે ધર્મીને એવો પ્રેમભાવ સહેજે આવી જાય છે. જે વીતરાગધર્મને હું સાધું છું તે જ ધર્મને આ સાધી રહ્યા છે, તેથી તે મારા સાધર્મી છે; મારા સાધર્મીને કોઈ દુઃખ ન હો, એને ધર્મમાં કાંઈ વિઘ્ન ન હો;-આ પ્રમાણે સાધર્મી પ્રત્યે વાત્સલ્ય હોય છે. આમાં રાગ તો છે, પણ તે રાગની દિશા સંસાર તરફથી પલટીને ધર્મ તરફ વાળી દીધી છે. સંસારમાં સ્ત્રી-પુત્ર-પૈસા વગેરેનો રાગ તે તો પાપબંધનું કારણ છે, ને સાધર્મીપ્રત્યેના ધર્માનુરાગમાં તો ધર્મની ભાવના પોષાય છે. અંતરંગમાં તો ધર્મીને પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મામાં પરમ પ્રીતિ છે; તેને જ તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે; એ પરમાર્થ વાત્સલ્ય છે. ને વ્યવહારમાં રત્નત્રયના ધારક બીજા સાધર્મી જીવોને પોતાના સમજીને તેમના પર પરમ પ્રીતિરૂપ વાત્સલ્ય આવે છે. ધર્માત્મા ઉપર દુઃખ આવે ને ધર્મી જોઈ ન શકે. દરેક પ્રકારે તેને સહાય કરીને તેનું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરે.

"સમ્યગ્દૃષ્ટિને કોઈપણ જીવપ્રત્યે વેરભાવ નથી, તોપછી ધર્મી પ્રત્યે તો ઈર્ષા શેની હોય? બીજો જીવ પોતાના કરતાં વધી જાય ત્યાં દ્વેષ ન થાય પણ અનુમોદના અને પ્રેમ આવે. સાધર્મીને અંદરોઅંદર પ્રેમ હોય,—કેવો પ્રેમ? કે માતાને પુત્ર ઉપર પ્રેમ હોય તેવો નિર્દોષ પ્રેમ, ગાયને વાછડી ઉપર પ્રેમ હોય તેવો નિસ્પૃહ પ્રેમ ધર્મીને સાધર્મીપ્રત્યે હોય. અત્યારે એના દુઃખમાં હું મદદ કરીશ, તો કયારેક તે બદલો આપશે, ને ખરા વખતે તે મને કામમાં આવશે,—એવી બદલાની આશા ન રાખે, પણ ધર્મના સહજ પ્રેમથી નિસ્પૃહભાવે ધર્મીપ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખે. વાછડું કાંઈ મોટું થઈને ગાયની સેવા કરવાનું નથી છતાં ગાયને તેના ઉપર હૈયામાંથી પ્રેમ ઊભરાય છે,—એવું નિસ્પૃહ-વાત્સલ્ય ધર્મીને બીજા ધર્માત્મા પ્રત્યે હોય છે.

જેમ માતા પોતાના પુત્રનું દુઃખ દેખી શકતી નથી; હરણી પોતાનાં બચ્ચાંના પ્રેમની ખાતર તેની રક્ષા કરવા સિંહની સામે થાય છે. સાચી માતાના પ્રેમની એક વાત આવે છે કે એક બાળક માટે બે સ્ત્રીને ઝગડો થયો. ન્યાયાધીશે (સત્યની પરીક્ષા ખાતર) બાળકના બે કટકા કરીને બંનેને એકેક વહેંચી દેવા હુકમ કર્યો. તે સાંભળતાં જ સાચી માતાની તો રાડ ફાટી ગઈ; પુત્રને બચાવવા તેણે કહ્યું-ભલે આખેઆખો પુત્ર એને આપી દો, મારે એના કટકા નથી કરવા. દૃષ્ટાંતમાંથી એટલું લેવાનું છે કે સાચી માતા પુત્રનું દુઃખ

જોઈ શકતી નથી, તેને કુદરતી વાત્સલ્ય ઊભરાય છે. પ્રદ્યુમ્નકુમાર ૧૬ વર્ષે ઘરે આવ્યો ત્યારે રુકિમણીમાતાના હૈયામાં વાત્સલ્યની ધારા ઊભરાણી. તેમ ખરા પ્રસંગે સાધર્મીનો પ્રેમ છાનો ન રહે. સમ્યગ્દષ્ટિને સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ હોય; એને દેખતાં, એની વાત સાંભળતાં પ્રેમ આવે. ધર્મનો પ્રેમ હોય તેને ધર્મી પ્રત્યે પ્રેમ હોય જ; કેમકે ધર્મ અને ધર્મી કાંઈ જુદા નથી. [-न धर्मो धार्मिकैः विना।]

આ તો સમ્યગ્દર્શન સહિતના આઠઅંગની વાત છે; પરંતુ તે પહેલાં પણ ધર્મના જિજ્ઞાસુને ધર્મ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય, ધર્માત્માનું બહુમાન વગેરે ભાવો હોય છે. મોક્ષનું ખરૂં કારણ તો અંદરમાં પરદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના આત્માની રુચિ ને જ્ઞાન કરવું તે છે. સમ્યગ્દર્શન વગરના શુભભાવથી મોક્ષમાર્ગ થતો નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ જે રાગ છે તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી, મોક્ષમાર્ગ તો સમ્યગ્દર્શનાદિ વીતરાગભાવ જ છે. જ્યાં રાગની ભૂમિકા છે ત્યાં આવા વાત્સલ્યાદિ ભાવો જરૂર આવે છે. (આ વાત્સલ્યઅંગના પાલનમાં ૭૦૦ મુનિવરોની રક્ષા કરનાર વિષ્ણુમુનિરાજની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે 'સમ્યક્ત્વ-કથા' વગેરેમાં જોઈ લેવી.) આ રીતે સાતમા વાત્સલ્યઅંગનું વર્ણન પૂરું થયું.

卐 ૮. પ્રભાવના-અંગનું વર્ણન 卐

જિનમાર્ગદ્વારા પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્માને સાધીને તેની 'પ્ર-ભાવના' ઉત્કૃષ્ટભાવના તો ધર્મી કરે જ છે,

ને વ્યવહારમાં પણ આવા જિનમાર્ગનો મહિમા જગતમાં કેમ પ્રસિદ્ધ થાય ને જગતના જીવો આવો ધર્મ કેમ પામે-એવો પ્રભાવનાનો ભાવ ધર્મીને હોય છે. તે પોતાની સર્વ શક્તિથી, જ્ઞાન-વિદ્યા-વૈભવ-તન-મન-ધન-દાન-શીલ-તપ વગેરેથી ધર્મપ્રભાવના કરે છે. કોઈ વિશેષ શાસ્ત્ર દ્વારા, તીર્થ દ્વારા, ઉત્તમ જિનાલય દ્વારા તથા અનેક મહોત્સવ દ્વારા પણ પ્રભાવના કરે છે; અત્યારે તો જીવોને સાચું તત્ત્વજ્ઞાન મળે-તેવી પ્રભાવનાની ખાસ જરૂર છે. કુન્દકુન્દાચાર્યદેવે સમયસાર વગેરે અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની રચના દ્વારા જિનશાસનની મહાન પ્રભાવના કરી છે, ને લાખો જીવો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. સમંતભદ્રસ્વામી, અકલંકસ્વામી વગેરેએ પણ જૈનધર્મની મહાન પ્રભાવના કરી છે. ધર્મ ઉપર સંકટ આવે ત્યાં ધર્મી જીવ છાન્યો ન રહે, જેમ શૂરવીરયોદ્ધો યુદ્ધમાં છાનો ન રહે, તેમ ધર્માત્મા ધર્મપ્રસંગે છાનો ન રહે; ધર્મનો મહિમા પ્રસિદ્ધ થાય એવા કાર્યોમાં તે ઉત્સાહથી પોતાની મેળે જ વર્તે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના કાર્યોમાં, તીર્થોના કાર્યમાં કે સાધર્મીજનોના કાર્યમાં પોતાની શક્તિઅનુસાર હોંશથી પ્રવર્તે. આવો શુભરાગ હોય છે, છતાં તેની મર્યાદા પણ જાણે છે કે આ રાગ છે તે કાંઈ મને મોક્ષનું સાધન નથી. રાગ વડે મને કે બીજાને લાભ નથી. એટલે તેને રાગની ભાવના નથી પણ વીતરાગમાર્ગની પ્રભાવના અને પુષ્ટિની જ ભાવના છે. અહા, આવો સુંદર વીતરાગમાર્ગ! ને આવા માર્ગને સાધનારા આ મારા સાધર્મી ભાઈ! આમ પોતાના સાધર્મી ભાઈ-બેન,

ઉમળકો આવે છે. તે સાધર્મીનો અપવાદ થવા ન દે. વાહ, જુઓ તો ખરા! અંતર્દૃષ્ટિપૂર્વક વીતરાગમાર્ગમાં વ્યવહારનો પણ કેટલો વિવેક છે! આવો વ્યવહાર પણ અંદરમાં યથાર્થ માર્ગનું ભાન કરે તેને જ સમજાય તેમ છે. સમ્યક્ત્વના આ આઠે અંગ દ્વારા ધર્મીજીવ પોતામાં વીતરાગમાર્ગની પુષ્ટિ કરે છે, તેની અનુમોદના કરે છે, તેનો મહિમા વધારે છે, ને સર્વ પ્રકારે તેની પ્રભાવના કરે છે. પ્રભાવના-અંગ માટે વજ્ર-મુનિનું ઉદાહરણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ કહ્યા. આવા આઠગુણો સહિત શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને આરાધવું, અને તેનાથી વિરુદ્ધ જે શંકાદિ આઠદોષો તેનો ત્યાગ કરવો.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ માર્ગની સાચી પ્રભાવના હોય છે. જેણે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું હોય તે જ તેની પ્રભાવના કરી શકે; ધર્મને જે ઓળખતો જ નથી તે પ્રભાવના શેની કરશે? અહો, જિનમાર્ગ કોઈ અદ્ભુત અલૌકિક છે; ઇન્દ્રો-ચક્રવર્તીઓ ને ગણધરો પણ જેને ભક્તિથી આદરે છે—એ વીતરાગમાર્ગની શી વાત! આવો માર્ગ, અને તેને આદરનારા સાધર્મીઓનો યોગ મળવો બહુ દુર્લભ છે. આવા માર્ગને પામીને પોતાનું હિત કરી લેવા જેવું છે. જેટલો રાગભાવ છે તેને ધર્મી પોતાના સ્વાત્મકાર્યથી ભિન્ન જાણે છે, ને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વાદિ વીતરાગભાવને જ સ્વધર્મ જાણીને આદરે છે. ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને તેની પ્રભાવના કરે છે. જેઓ

એકલા વ્યવહારના શુભવિકલ્પોને જ ધર્મ માની લ્યે છે, ને રાગ વગરના નિશ્ચયધર્મને સમજતા નથી તેઓને તો પોતામાં પણ જરાય ધર્મ નથી, એટલે સાચી ધર્મપ્રભાવના પણ તેમને હોતી નથી. પોતામાં ધર્મ હોય તો તેની પ્રભાવના કરે ને? અહીં તો અંતરમાં પોતાના શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરીને નિશ્ચયધર્મ સહિતના વ્યવહારની વાત છે. અરે, વીતરાગના સત્યમાર્ગને ભૂલીને અજ્ઞાનથી કુમાર્ગના સેવનવડે જીવો પોતાનું અહિત કરી રહ્યા છે, તેઓ જ્ઞાનવડે સાચો માર્ગ પામે અને પોતાનું હિત કરે-એવી ભાવનાથી ધર્મીજીવ જ્ઞાનના પ્રચારવડે સત્યધર્મની પ્રભાવના કરે છે; સત્યમાર્ગ પોતે જાણ્યો છે તેની પ્રભાવના કરે છે.

ધર્મીને આવા આઠ અંગરૂપ વ્યવહાર હોય છે, છતાં તે વ્યવહારના અવલંબને કાંઈ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કે મોક્ષનો માર્ગ નથી, મોક્ષનો માર્ગ તો અંતરમાં જે શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વર્તે છે તે જ છે; તે જ મુખ્ય છે, ને બીજાને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે તો ઉપચાર છે.-આ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને એકસાથે છે, આગળ-પાછળ નથી.

થાય છે, તે મોક્ષમહેલનું પહેલું પગથિયું છે, ત્યાંથી જ મોક્ષમાર્ગરૂપ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. જન્મ-મરણના નાશના ઉપાયમાં પહેલું જ સમ્યગ્દર્શન છે; એના વગરનું બધુંય જાણપણું ને બધી ક્રિયાઓ નિરર્થક છે. કોઈ પુણ્યથી-શુભરાગથી આવું સમ્યગ્દર્શન થતું નથી; અંતરમાં શુદ્ધતત્ત્વ છે તેને જ્ઞાનમાં-અનુભવમાં લઈને નિઃશંક શ્રદ્ધા કરતાં સમ્યક્દર્શન થાય છે. આવા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની સાથે સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મની ઓળખાણ, નવતત્ત્વની ઓળખાણ, તથા નિઃશંકતાદિ આઠગુણ-વગેરે વ્યવહાર કેવો હોય છે તે બતાવ્યું. આ જાણીને મુમુક્ષુ જીવોએ આઠઅંગ સહિત શુદ્ધ સમ્યકત્વને ધારણ કરવું, ને શંકાદિક દોષોને છોડવા. ॥ ૧૨-૧૩॥

હે જીવ! લાખો વાતમાં સારરૂપ આ એક જ વાત છે કે સંસારના બધા દંદ-ફંદને એકકોર મુકીને, આત્માના હિત માટે અંતરમાં નિજઆત્મસ્વરૂપને ચિંતવ.

શંકાદિક આઠદોષ, આઠમદ, છઅનાયતન તથા ત્રણ મૂઢતા—આ પ્રમાણે પચ્ચીસદોષને છોડીને, નિઃશંકતાદિ આઠ ગુણ સહિત સમ્યગ્દર્શનને હે જીવો તમે ભક્તિપૂર્વક ધારણ કરો; તે મોક્ષનું મૂળ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિને પોતાના અચિંત્ય ચૈતન્યવૈભવ પાસે જગતમાં બીજા કોઈની મહત્તા ભાસતી નથી, તેથી તેને ક્યાંય મદ હોતો નથી; એ રીતે તેને આઠમદનો અભાવ હોય છે, તેનું અહીં વર્ણન કરે છે—

ૐ ૧-૨. કુળમદ તથા જાતિમદ ૐ

પિતાના પક્ષને કુળ, અને માતાના પક્ષને જાતિ કહેવાય છે; પણ માતા-પિતા એ તો જડ શરીરનો સંબંધ છે, તેની મોટાઈનાં અભિમાન શા? હું તો શરીરથી જુદો ચૈતન્યમૂર્તિ છું; માતા-પિતાને કારણે કાંઈ મારી મોટાઈ નથી. માતા કોઈ મોટા ઘરની હોય કે પિતા કોઈ મોટા રાજા-મહારાજા હોય તેને કારણે ધર્મી પોતાની મોટાઈ માનતા નથી, એટલે તેને જાતિમદ કે કુળમદ હોતો નથી. અરે, અમારી જાતિ તો ચૈતન્યજાતિ છે, દેહની જાતિ અમારી છે જ નહીં, પછી તેનો મદ કેવો? હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું; જ્ઞાનસ્વરૂપ મારા આત્માને કોઈએ ઉપજાવ્યો નથી, પછી મારે જાતિ-કુળ કેવા? ચૈતન્ય મારી જાતિ, અને જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવ જ મારું કુળ છે. આ રીતે ધર્મીને પિતા કે પુત્રાદિ કોઈ અજ્ઞાન હોય તો તેનું અભિમાન થતું નથી; તેમજ પિતા વગેરે દરિદ્ર હોય તો તેથી

હીનતા પણ થતી નથી. એ બધા સંયોગથી અત્યંત ભિન્ન
ચૈતન્યસ્વરૂપે જ પોતાને દેખ્યો છે. અરે, મારા ચૈતન્યની
અધિકતાથી બીજું કોણ અધિક છે-કે જેનો હું મદ કરું?
મારા ચૈતન્યના તેજ પાસે ચક્રવર્તીપદ પણ ઝાંખું લાગે છે,
તેમાં મારી મોટાઈ નથી. ચક્રવર્તીપદ તો રાગનું ફળ છે.
ક્યાં અનંતગુણમય ચૈતન્યપદ, અને ક્યાં વિકારનું ફળ! જેણે
પરમેશ્વરની જાતિરૂપે પોતાને દેખ્યો તેને હવે કઈ ખામી રહી
કે બહારમાં દેહની જાતિ વગેરેમાં પોતાપણું માને? ચૈતન્ય-
જાતિ પાસે જડ-દેહની જાતિનાં અભિમાન કેવા? દેહ હું
જ નહીં, હું તો ચૈતન્ય જ છું-આવા સમ્યક્ ભાનમાં ધર્મીને
શરીરાદિસંબંધી મદ હોતા નથી. મિથ્યાત્વરૂપ દોષ તો ધર્મીને
હોય જ નહિ, અને સમ્યક્ત્વના અતિચારરૂપ દોષને પણ તે દૂર
કરે છે, તેનો આ ઉપદેશ છે. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સાથે આવો
શોભતો વ્યવહાર હોય છે, તેમાં સહેજ પણ અતિચાર લાગે
તો તે દોષ છે-એમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ધર્મનાં
સ્થાન તો વીતરાગી અરિહંતદેવ, નિર્ગ્રંથ મુનિગુરુ અને
વીતરાગી શાસ્ત્ર છે, તેમાં ધર્મીજીવ શંકા કરે નહિ અને
તેનાથી વિરુદ્ધ હોય તેને કોઈ પ્રકારે આદરે નહીં. પ્રાણ જાય
કે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતા આવે તોપણ વીતરાગી દેવ-ગુરુની
શ્રદ્ધા છોડે નહિ, એટલે તેને સમ્યક્ત્વમાં શંકાદિક દોષ
હોતાં નથી.

સંસારમાં ભ્રમણ કરતો જીવ શુભાશુભકર્મવશ ઊંચ-

કૂળમાં તેમજ નીચકૂળમાં અનંતવાર અવતરી ચુક્યો છે, એ તો ક્ષણિક સંયોગ છે. શાશ્વત આત્માને આ અવતારનાં અભિમાન શા? અવતાર ધારણ કરવો તે તો શરમ છે. ઊચ્ચકૂળ પામ્યાનું ફળ તો એ છે કે રત્નત્રયનાં ઉત્તમ આચરણવડે આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં જોડવો, ને મિથ્યાત્વાદિ પાપનાં અધમ આચરણને છોડવા. બાકી ઉત્તમકૂળમાં અવતરીને પણ જો અભક્ષ્યભક્ષણ વગેરે નિંદ્ય કાર્ય કરે તો તે નરકમાં જ જાય; ઊંચું કૂળ કાંઈ નરકમાં જતાં રોકે નહીં.–આમ વિચારી ધર્મીજીવ કૂળ કે જાતિના મદને છોડે છે.

卐 એક વૈરાગીબાળક માતા પાસે દીક્ષાની રજા માંગે છે.

卐 ત્યારે માતા કહે છે—બેટા! તને દીક્ષાની રજા તો આપું, પણ એક શરતે!

卐 પુત્ર કહે છે—કહો માતા, કઈ શરત?

卐 માતા કહે છે—દીક્ષા લીધા પછી એવી આત્મસાધના કર કે ફરીને બીજી માતા ન કરવી પડે; એટલે હું તારી છેલ્લી જ માતા હોઉં!—આ શરતે હું તને દીક્ષાની રજા આપું છું.

તો કલંક છે; એનાં મદ શા ? ચૈતન્યમૂર્તિ અશરીરી ભગવાનને માતા-પિતાના સંબંધથી ઓળખાવવો પડે તે તો શરમ છે. જેણે અશરીરી ચૈતન્યતત્ત્વ અનુભવમાં લીધું તેને માતા-પિતા સંબંધી મોટાઈનો મદ હોતો નથી. આ રીતે ધર્મીને જાતિમદ તથા કુળમદનો અભાવ છે.

卐 ૩. રૂપમદ 卐

શરીરના રૂપનો ગર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતો નથી. આત્માનું પ તો જ્ઞાન છે; ધર્મીજીવ શરીરથી ભિન્ન પોતાના જ્ઞાનને રૂપે છે. આ ચામડાના શરીરનું રૂપ તે અમારું રૂપ ી, એ તો ક્ષણમાં નાશ પામી જાય કે સડી જાય તેવું છે, એનો ગર્વ કોણ કરે ? આ રીતે ધર્મીને સુંદર રૂપનો ગર્વ નથી; તેમજ કોઈ ગુણવાનનું શરીર કુરૂપ-કાળું કૂબડું હોય તો તેના પ્રત્યે તીરસ્કાર પણ નથી. સુંદર રૂપવાળો પણ જો પાપ કરે તો દુર્ગતિમાં જ જાય. માટે શરીરના રૂપથી કાંઈ આત્માની શોભા નથી. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું છે તે જ આત્માનું સાચું મહાન શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે, તેનાથી આત્મા ત્રણલોકમાં શોભે છે.

શરીરથી પોતાના આત્માને ભિન્ન જાણ્યો છે એટલે શરીર રૂપાળું હોય તો-તેના વડે પોતાની અધિકતા ભાસતી નથી, ને શરીર કદરૂપું હોય તો હીનતા પણ થતી નથી. એ રૂપ તો જડનું છે, તે રૂપ મારું છે જ નહીં; પછી તેના અભિમાન શા ? મારું તો ચૈતન્ય રૂપ છે, ચૈતન્યના રૂપથી ઊંચું જગતમાં કોઈ નથી. વીતરાગી ચૈતન્ય-રૂપ વડે મારી

દૃષ્ટિમાં એને શરીરનો મદ જરાય નથી.

એવો જ પ્રસંગ નેમિનાથતીર્થંકર અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે બન્યો હતો. યાદવોની રાજસભામાં એકવાર શરીરબળની ચર્ચા ચાલી. નેમકુમાર અને કૃષ્ણ બંને પિતરાઈ ભાઈ હતા. શ્રીકૃષ્ણ મોટા, નેમકુમાર નાના; પણ નાનો તોય સિંહ! નાના તોય તીર્થંકર! તેઓ પણ સભામાં ગંભીરપણે બેઠા હતા. સભામાં કોઈએ શ્રીકૃષ્ણના બળનાં વખાણ કર્યા, તો કોઈએ નેમકુમારનાં વખાણ કર્યા, કોનું બળ વધે તેની પરીક્ષા કરવાનું નક્કી થયું. ત્યારે નેમકુમાર ટચલી આંગળી લંબાવીને શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે તમારામાં બળ હોય તો આ આંગળી વાંકી કરી આપો! શ્રીકૃષ્ણ તે આંગળીએ ટીંગાઈ ગયા તોપણ આંગળી વાંકી ન કરી શક્યા.-આવું અચિંત્ય શરીરબળ, છતાં તે વખતેય આત્માને તેનાથી સર્વથા જુદો જ જાણતા હતા; સમ્યક્ત્વમાં આઠેમદનો અભાવ હતો. અસ્થિરતાનો વિકલ્પ આવ્યો પણ તેમાં સમ્યક્ત્વસંબંધી કોઈ દોષ ન હતો. આવા સમ્યક્ત્વને ઓળખીને તેની આરાધના કરવાનો ઉપદેશ છે.

ધર્માત્માને કુદરતે પુણ્યના ઠાઠ આવે, પણ તે જાણે છે કે આ પુણ્યના ઠાઠમાં અમે નથી; અમારા ચૈતન્યના ઠાઠ એનાથી જુદા જ છે. અમારું સામર્થ્ય અમારી અંદર સમાય છે, અમારા ચૈતન્યનું બળ કાંઈ દેહમાં નથી. આવા ભાનમાં ધર્મીને શરીરના બળનો મદ નથી.

ૠ ૭. તપમદ ૠ

પોતે કોઈ ઉપવાસ સ્વાધ્યાયાદિ તપ કરતો હોય ને બીજા ધર્માત્માને ઉપવાસાદિની વિશેષતા ન હોય ત્યાં ધર્મીજીવ પોતાને અધિક ને બીજાને હલકો માનીને તપમદ કરતો નથી. અહા, ખરા તપસ્વી તો તે શુદ્ધોપયોગી મુનિભગવંતો છે કે જેઓ ચૈતન્યના ઉગ્ર પ્રતપનવડે વીતરાગભાવ પ્રગટાવીને કર્મોને ભસ્મ કરી નાંખે છે; હું તો હજી પ્રમાદમાં પડ્યો છું. શરીરની નિર્બળતાથી કોઈ ઉપવાસાદિ તપ ન કરી શકે પણ જ્ઞાન-ધ્યાનની ઉગ્રતા વડે આત્માની શુદ્ધતા વધારતા હોય તો તે ધન્ય છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તપનો મદ થતો નથી. મદ તે તો કષાય છે, ને તપ તે તો કષાયના નાશને માટે છે.

ૠ ૮. ઐશ્વર્યમદ ૠ

ઐશ્વર્યનો મદ એટલે પૂજ્યપણાનો મદ અથવા અધિકારનો મદ, તે ધર્માત્માને હોતો નથી. અમે તો સર્વજ્ઞના પુત્ર છીએ; અમારું પદ તો સર્વજ્ઞપદ છે, બીજા કોઈ અમારાં પદ નથી. કેવળજ્ઞાનવડે જ અમારી મોટાઈ છે, એ સિવાય બહારનાં રાજપદ કે પ્રધાનપદવડે અમારા આત્માની મોટાઈ નથી.—આમ જાણનાર ધર્મીને બહારની મોટાઈનો મદ હોતો નથી. પુણ્યયોગે બહારની મોટાઈ ને ઠાઠમાઠ હોય પણ તેને કારણે પોતાના આત્માની મોટાઈ ધર્મી માનતા નથી.

'લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું તે તો કહો?' એ તો બધા સંસારના ઠાઠ છે, તેમાં કાંઈ આત્માની શોભા

નથી. મારો આત્મા પોતે સિદ્ધ પરમેશ્વર છે,– એનાથી મોટું બીજું કયું ઐશ્વર્ય કે મોટાઈ છે કે જેનો હું મદ કરું? અરે, રાગ અને રાગનાં ફળ એ તો બધા અપદ છે–અપદ છે. લોકો બહારની પદવી માટે ઝાંવા નાંખે છે, પણ ધર્મી જાણે છે કે એ કાંઈ મારા ચૈતન્યનું ફળ નથી, વિકારનું ફળ છે, તેની હોંશ શી? ચૈતન્યના પદ પાસે ચક્રવર્તીપદ પણ તદ્દન તુચ્છ છે. આવું ચૈતન્યપદ જેણે પોતામાં પ્રાપ્ત કર્યું (જાણ્યું ને અનુભવ્યું) તે બીજા કયા પદનાં અભિમાન કરે? અહા, ત્રણ લોકમાં સૌથી ઊંચું એવું અમારું ચૈતન્યપદ અમે અમારા અંતરમાં દેખ્યું છે, અંતરમાં આનંદની અપૂર્વ વીણા વાગી છે, અતીન્દ્રિયસુખના તરંગથી ચૈતન્યદરિયો ઊછળ્યો છે; આવો આનંદસ્વરૂપ હું પોતે છું. આનંદથી ઊંચું જગતમાં બીજું શું છે? આવી આત્મઅનુભૂતિને લીધે ધર્માત્માને જગતનાં ઐશ્વર્યનો મોહ ઊડી ગયો છે, તેથી તેને ક્યાંય ઐશ્વર્યનો મદ થતો નથી. મોટો અધિકાર હોય, લાખો-કરોડો લોકો પૂજતા હોય, આખા દેશમાં હુકમ ચાલતો હોય,–પણ તેને લીધે આત્માની જરાય મોટાઈ ધર્મી માનતા નથી. મારી મોટાઈ તો મારા સ્વભાવથી જ છે; બીજા મને મોટાઈ શું આપશે? બીજા પાસેથી મોટાઈ લેવી પડે એવો પરાધીન હું નથી. આ રીતે ધર્મીને મોટાઈનો મદ હોતો નથી. તેમ બીજા કોઈ અશુભકર્મના ઉદયથી દરિદ્ર હોય તેની અવજ્ઞા પણ કરતા નથી. બહારનું ઐશ્વર્ય હોવું કે ન હોવું તે તો કર્મકૃત છે, એનું સ્વામીત્વ ધર્મીને નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ અ

બતાવ્યું તથા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે વીતરાગમાર્ગ બતાવ્યો, તેનાથી વિરુદ્ધ કહેનારા ને વિરુદ્ધ માનનારાં એવાં કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મને ધર્મીજીવ સર્વપ્રકારે છોડે છે, કોઈ પ્રકારે તેની અનુમોદના કરતા નથી, તેમજ એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મને ધર્મબુદ્ધિથી સેવનારા મિથ્યાદૃષ્ટિજીવોનો સંગ પણ તે છોડે છે, એવા જીવોનો સંગ તે કરતા નથી. વળી દેવસંબંધી અનેક મૂઢતા, ગુરુસંબંધી અનેક મૂઢતા તથા ધર્મસંબંધી અનેક મૂઢતા લોકોમાં ચાલે છે, પણ ધર્મી તેને સ્વપ્નેય માને નહીં.

જે ધર્મનું સ્થાન નથી, જેની પાસે ધર્મનો સાચો ઉપદેશ નથી, સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જેમાં નથી, અનેક પ્રકારે જે વિષય-કષાયના રાગ-દ્વેષના પોષક છે, જેમાં હિંસા-અહિંસાનો પણ વિવેક નથી એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ તે ધર્મનાં અનાયતન છે, તેના સેવનથી આત્માનું જરાપણ હિત થતું નથી, તેના સેવનથી તો સમ્યક્ત્વાદિનો ઘાત થાય છે ને આત્માનું અત્યંત બૂરું થાય છે. એવા કુદેવાદિનું સેવન સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો હોય જ નહિ, પણ જૈન નામ ધરાવનાર જિજ્ઞાસુને પણ એવા કુદેવાદિનું સેવન હોય નહીં. વીતરાગી જૈનમાર્ગના દેવ-ગુરુ-ધર્મ, અને તેને સેવનારા સાધર્મી-ધર્માત્મા સિવાય બીજાનું સેવન અહિતનું કારણ જાણીને અત્યંત છોડવા જેવું છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મહાન અલૌકિક આત્માના અંતરસ્વભાવનું જેને ભાન થયું છે, તેને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સાથે વ્યવહાર પણ પચ્ચીસ દોષરહિત હોય છે. આઠ વિકાર છૂટી જાય, છ ન

બતાવ્યું તથા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે વીતરાગમાર્ગ બતાવ્યો, તેનાથી વિરુદ્ધ કહેનારા ને વિરુદ્ધ માનનારા એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મને ધર્મીજીવ સર્વપ્રકારે છોડે છે, કોઈ પ્રકારે તેની અનુમોદના કરતા નથી, તેમજ એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મને સેવનારા મિથ્યાદૃષ્ટિજીવોનો સંગ પણ તે છોડે છે, ધર્મબુદ્ધિથી એવા જીવોનો સંગ તે કરતા નથી. વળી દેવસંબંધી અનેક મૂઢતા, ગુરુસંબંધી અનેક મૂઢતા તથા ધર્મસંબંધી અનેક મૂઢતા લોકોમાં ચાલે છે, પણ ધર્મી તેને સ્વપ્નેય માને નહીં.

જે ધર્મનું સ્થાન નથી, જેની પાસે ધર્મનો સાચો ઉપદેશ નથી, સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જેમાં નથી, અનેક પ્રકારે જે વિષય-કષાયના રાગ-દ્વેષના પોષક છે, જેમાં હિંસા-અહિંસાનો પણ વિવેક નથી એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ તે ધર્મનાં અનાયતન છે; તેના સેવનથી આત્માનું જરાપણ હિત થતું નથી, તેના સેવનથી તો સમ્યક્ત્વાદિનો ઘાત થાય છે ને આત્માનું અત્યંત બૂરું થાય છે. એવા કુદેવાદિનું સેવન સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો હોય જ નહિ, પણ જૈન નામ ધરાવનાર જિજ્ઞાસુને પણ એવા કુદેવાદિનું સેવન હોય નહીં. વીતરાગી જૈનમાર્ગના દેવ-ગુરુ-ધર્મ, અને તેને સેવનારા સાધર્મી-ધર્માત્મા સિવાય બીજાનું સેવન અહિતનું કારણ જાણીને અત્યંત છોડવા જેવું છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મહાન અલૌકિક આત્માના અંતરસ્વભાવનું જેને ભાન થયું છે, તેને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સાથે વ્યવહાર પણ પચ્ચીસ દોષરહિત હોય છે. આઠ વિકા છૂટી જાય,

જરાય અતિચાર ન લાગે, ને શુદ્ધતા થાય-તે માટે પચીસ દોષરહિત અને આઠગુણસહિત સમ્યકત્વની આરાધના કરવી; તેના વડે જીવનું પરમહિત થાય છે.

બાપુ! આ તો તારા પોતાના હિતને માટે સાચા-ખોટાનો વિવેક કરવાની વાત છે. સાચું શું ને ખોટું શું એની જેને ખબર જ નથી તે શું લેશે? ને શું છોડશે? પોતાનું હિત તે કઈ રીતે કરશે? પરીક્ષા વડે સાચા-ખોટાને ઓળખીને નિર્ભયપણે સત્યનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, ને અસત્યનું સેવન છોડવું જોઈએ. જગત સાથે મેળ રાખવા કે જગતને સારું લગાડવા કાંઈ ધર્મને ન છોડાય. પોતાની શ્રદ્ધા સાચી કરવા માટેની આ વાત છે.

વીતરાગી દેવ-ગુરુ-ધર્મનો આદર ને તેનાથી વિરુદ્ધ કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મનો ત્યાગ,—આટલું તો સમ્યકત્વની પાત્રતારૂપ પ્રાથમિક ભુમિકામાં પણ હોવું જોઈએ. 'ત્યાગ-વૈરાગ્ય ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન' એમ કહ્યું તેમાં કુદેવાદિનો ત્યાગ તો પહેલાં જ સમજી લેવો. બીજા તો અનેક પ્રકારનાં ત્યાગ કર્યા કરે પણ કુદેવ-કુગુરુના સેવનનો ત્યાગ ન કરે તો તેનું જરાય હિત ન થાય. અને રાગને જ્યાં ધર્મ માન્યો ત્યાં વૈરાગ્ય ક્યાં રહ્યો? અરે, દેહથી ભિન્ન મારું અખંડ ચૈતન્ય તત્ત્વ શું છે અને તેનો અનુભવ કેવો છે? તેનું સાચું સ્વરૂપ બતાવનારા વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ, રત્નત્રયવંત ગુરુ અને રાગ વગરનો ધર્મ તથા શાસ્ત્રો, તેને જે ઓળખે તે જીવ તેનાથી

सम्यग्दर्शनसंपन्नम् अपि मातंगदेहजम्।
देवा देवं विदुर्भस्मगूढांगारान्तरौजसम् ॥ २८॥

ચાંડાળશરીરમાં ઊપજ્યો હોય તોપણ જે જીવ સમ્યક્‌દર્શનસંપન્ન છે તેને ગણધરદેવ 'દેવ' કહે છે; ભસ્મથી ઢંકાયેલા તેજસ્વી અંગારની જેમ તે જીવ સમ્યકત્વવડે શોભે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તિર્યંચપર્યાયમાં હોય કે સ્ત્રીપર્યાયમાં હોય તોપણ સમ્યકત્વના પ્રતાપે તે શોભે છે. તિર્યંચપર્યાય ને સ્ત્રીપર્યાય લોકમાં સામાન્યપણે નિંદનીય છે, પણ જો સમ્યગ્દર્શન સહિત હોય તો તે પ્રશંસનીય છે. ભગવતીઆરાધનામાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્ત્રીની ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

(જુઓ ગાથા-૯૯૪ થી ૯૯૯)

ગૃહસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્ત્રી હોય, પુત્રાદિસહિત હોય તોપણ તે ગૃહમાં રાચતા નથી, એની રુચિ આત્મામાં છે, જરાય રુચિ બીજામાં નથી. પોતાથી જેને ભિન્ન જાણ્યા તેનો પ્રેમ રહ્યો નથી. સ્વાનુભવવડે સ્વ-પરની વહેંચણી કરી નાંખી છે કે જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ જ હું, ને શુદ્ધાત્માના વિકલ્પથી માંડીને આખી દુનિયા તે પર;-આવી દૃષ્ટિનો અપાર મહિમા છે, તેનું અપાર સામર્થ્ય છે; તેમાં અનંત કેવળજ્ઞાનના પૂંજ આત્માનો જ આદર છે. અહા, એની અંદરની પરિણમનધારામાં એનું આનંદમય સ્વઘર દેખ્યું છે, ને પોતાના આનંદઘરમાં જ રહેવા ઇચ્છે છે; રાગને પરઘર માને છે, તેમાં જરા ઇચ્છતો નથી. ચૈતન્યધામ-કે જ્યાં મન ચોંટ્યું છે ત્યાંથી ખસતું નથી, ને

જ્યાંથી જુદું પડ્યું છે ત્યાં જવા માંગતું નથી.

ચક્રવર્તીની દીકરી હોય, સમ્યગ્દર્શન પામે, ને તેના માતા-પિતાને ખબર પડે તો તે પણ કહે કે વાહ દીકરી! તારો અવતારને ધન્ય છે! તેં આત્માનાં કામ કરીને જીવન સફળ કર્યું. આત્મામાં સમક્તિદીવડો પ્રગટાવીને તેં મોક્ષનો પંથ લીધો. ઉંમર ભલે નાની હોય, પણ આત્માને સાધે તેની બલિહારી છે. એવો પણ તેનાં વખાણ કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ પરભાવોથી ને સંયોગોથી અલિપ્ત છે; બહારમાં ભલે ત્યાગ ન હોય, અસંયમી જ હોય, ઘરમાં સ્ત્રી આદિ સહિત રહ્યો હોય, છતાં અંતરની દૃષ્ટિમાં તે કેવો અલિપ્ત છે? તે વાત અહીં ત્રણ દૃષ્ટાંતથી સમજાવી છે—

(૧) જળમાં રહેલા કમળની જેમ તે અલિપ્ત છે. સમયસારની ૧૪ મી ગાથામાં પણ આત્માનો અલિપ્ત સ્વભાવ બતાવવા આ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. જેમ કમળ પાણીની વચ્ચે રહેલું દેખાય છે પણ તેનો સ્વભાવ જુઓ તો તે પાણીને અડ્યું જ નથી; તેમ ધર્માત્મા સંયોગ અને રાગરૂપી કાદવ વચ્ચે રહેલા દેખાય પણ એના જ્ઞાનભાવને જુઓ તો તે પરભાવોથી તદ્દન અલિપ્ત છે. જ્ઞાન તો રાગથી જુદું જ છે, તે જ્ઞાન પરભાવોથી લેપાતું નથી. આત્માનું જ્ઞાન પરથી ભિન્ન છે; જેને જુદા જાણ્યા તેમાં અહંપણું કેમ થાય? અને જેનો પોતાના સ્વપણે અનુભવ કર્યો એવી ચૈતન્યસત્તાનું અસ્તિત્વ કદી છૂટતું નથી, તેની દૃષ્ટિ, તેની શ્રદ્ધા કદી છૂટતી નથી, આ

રીતે ચૈતન્યસત્તા ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તેની ચેતના પરભાવથી કદી લેપાતી નથી, તે પરભાવરૂપે કદી પોતાને અનુભવતા નથી. નિરંતર તેને ભાન છે કે મારા જ્ઞાનનો એક અંશ પણ અન્યરૂપે થયો નથી, જ્ઞાન પરભાવના અંશને પણ સ્પર્શતું નથી, જુદું ને જુદું અલિપ્ત જ રહે છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહવાસમાં રહ્યો હોય તોપણ જળકમળવત અલિપ્ત જ છે.

(૨) જેમ સોનું કીચડની વચ્ચે હોય તોપણ તેને કીચડનો કાટ લાગતો નથી; સોનાનો સ્વભાવ જ કાટ વગરનો છે; તેમ અસંયમરૂપી કીચડની વચ્ચે રહ્યા છતાં ધર્માત્માનું સમ્યગ્દર્શન સોના જેવું શુદ્ધ છે, તે કટાતું નથી. ચૈતન્યબિંબ આત્મા દૃષ્ટિમાં આવ્યો તે દૃષ્ટિની શુદ્ધતાનું એવું જોર છે કે પરભાવને તે અડવા દેતી નથી. રાગાદિ હોવા છતાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તો સો ટચના સોના જેવા શુદ્ધ વર્તે છે. તે જ્ઞાન આને વિકલ્પને અત્યંત જુદા જ રાખે છે. વિકલ્પનો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ નથી, જ્ઞાન વિકલ્પરૂપ થતું નથી. આવા જ્ઞાનવંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્મા પ્રશંસનીય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ હાલે છતાં સ્થિર, ને બોલે છતાં મૌન-એમ કહ્યું છે, કેમકે શરીર અને વચનથી અત્યંત ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેમાં જ તે વર્તે છે; અંદરમાં દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન તો નિજભાવમાં સ્થિર બેઠા છે. તે કાંઈ વિકલ્પમાં કે વાણીમાં જતા નથી, તેથી જ્ઞાની તો સ્થિર જ છે. અહો, જ્ઞાનીની આવી અંતરદશાને વિરલા જ ઓળખે છે. આ

દૃષ્ટિથી જોનારા જીવો જ્ઞાનીને ઓળખી શકતા નથી.

> સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવડા કરે કુટુંબ પ્રતિપાળ,
> અંતરથી ન્યારો રહે જેમ ધાવ ખેલાવે બાળ.

ધાવમાતા પુત્રની જેમ જ વહાલથી બાળકને રમાડે-વહાલ કરે-સંભાળ કરે, 'મારો પુત્ર' એમ કહીને બોલાવે, છતાં અંદર તેને ભાન છે કે આ પુત્રને જન્મ દેનારી માતા હું નથી; તેમ ધર્માત્મા શરીરાદિની ચેષ્ટા કરતા દેખાય, ભાષામાં પણ બોલાય કે આ મારું ઘર વગેરે, પણ અંતરની દૃષ્ટિમાં ભાન છે કે હું તો ચૈતન્ય છું, મારા ચૈતન્યભાવ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ જરાપણ મારી નથી; મારી ચેતના પરભાવની જનેતા નથી.-આવું ભેદજ્ઞાન એકક્ષણ પણ છૂટતું નથી, ને પરભાવ સાથે કે સંયોગ સાથે જરાય એકતા થતી નથી.

(૩) ત્રીજું દૃષ્ટાંત છે નગરનારીના પ્યારનું. જેમ વેશ્યાનો પર પુરુષ પ્રત્યેનો પ્રેમ તે સાચો પ્રેમ નથી, તેને તો લક્ષ્મીનો પ્રેમ છે; તેમ જેણે પોતાના ચૈતન્યતત્ત્વને પરથી અત્યંત ભિન્ન અનુભવ્યું છે એવા ચૈતન્યદૃષ્ટિવંત ધર્માત્માને, પરવસ્તુ પોતાની માનીને તેનો પ્રેમ થતો નથી, તેનો સાચો પ્રેમ તો પોતાની ચૈતન્યલક્ષ્મીમાં જ છે. આ દૃષ્ટાંતથી ધર્મીને પરપ્રત્યેના પ્રેમનો અભાવ બતાવ્યો છે. પોતાના ચૈતન્ય સિવાય જગતમાં ક્યાંય પરપ્રત્યે તેને આત્મબુદ્ધિથી રાગ થતો નથી, માટે તે અલિપ્ત છે.

આમ ત્રણે દૃષ્ટાંતવડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ-ધર્માત્માનું અલિપ્તપણું

જુઓ, આમાં કેટલી વાત આવી ગઈ? પ્રથમ તો સંસારમાં ચારગતિનાં સ્થાનો છે. આત્માનું જ્ઞાન થતાંવેંત જીવનો મોક્ષ જ થઈ જાય ને તે સંસારમાં રહે જ નહીં-એમ નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ કોઈને અમુક ભવ હોય છે. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને અસંયમ ને અશુભ ભાવ હોવા છતાં સમ્યક્દર્શનના પ્રતાપે તેના પરિણામ એટલા ઉજવળ છે કે ઉત્તમ દેવ કે ઉત્તમ મનુષ્યમાં જ તે ઊપજે છે; હલકા દેવમાં તે ઊપજતા નથી, કે દેવી થતા નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ મરીને ઇંદ્રાણી પણ ન થાય. સ્ત્રીપર્યાયમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જ ઊપજે. ઊપજ્યા પછી ભલે સમ્યગ્દર્શન પામે. હલકા દેવો, દેવીઓ, છ નારકો, નપુંસક-એ બધામાં ઊપજેલા જીવો સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે, પણ ત્યાં ઊપજે ત્યારે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય. મલ્લિતીર્થંકરને જે લોકો સ્ત્રી કહે છે તેને સિદ્ધાંતની ખબર નથી; તીર્થંકરનો આત્મા તો પૂર્વભવમાંથી સમ્યગ્દર્શન સાથે લઈને અવતરે, તે સ્ત્રીપર્યાયમાં કેમ ઊપજે? સ્ત્રીપર્યાયમાં તો મિથ્યાદૃષ્ટિ ઊપજે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ હોય તે મનુષ્યમાં અવતરે; પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્ય મરીને કર્મભૂમિનો મનુષ્ય ન થાય; પૂર્વે આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય ને મનુષ્ય થાય તો તે ભોગભૂમિમાં જ મનુષ્ય થાય, પણ વિદેહક્ષેત્ર વગેરે કર્મભૂમિમાં ન જાય. ઘણા લોકો સમજ્યા વગર કહે છે કે અમુક ધર્માત્મા અહીંથી મરીને વિદેહક્ષેત્રમાં ઊપજ્યા.-પણ એમ ભૂલ છે. જે મનુષ્ય મરીને

વિદેહમાં ઊપજે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય. કુંદકુંદાચાર્યદેવ વગેરે અહીંથી વિદેહમાં ગયા હતા તે સાધુ-પણે તો દેહ-સહિત ગયા હતા; સમાધિમરણ કરીને તો તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે.

અજ્ઞાનદશામાં નરકનું આયુ બંધાઈ જાય ને પછી જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે તે પહેલી નરકથી નીચે ન જાય. નીચેની નરકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો ઊપજતા નથી; ત્યાં ગયા પછી સાતેય નરકના જીવો સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે. સાતેય નરકમાં અસંખ્યાતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો છે.

સમ્યગ્દર્શન પછી તો નરક કે તિર્યંચનું આયુષ્ય બંધાતું નથી. ભલે અવ્રતી હોય તોપણ ૪૧ કર્મપ્રકૃતિનું બંધન સમ્યગ્દૃષ્ટિને કદી થતું નથી, તે આ પ્રમાણે: મિથ્યાત્વ, હુંડક વગેરે પાંચ સંસ્થાન, વજ્રર્ષભનારાચ સિવાયનાં પાંચ સંહનન, નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ, એકેન્દ્રિયથી ચતુરેન્દ્રિય, સ્થાવર, આતપ, ઉદ્યોત, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-નરકાયુ, તિર્યંચગતિ-તિર્યંચઅનુપૂર્વી-તિર્યંચાયુ, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, સ્ત્યાનગૃદ્ધિ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલા-પ્રચલા એ ત્રણ દર્શનાવરણ, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, નીચગોત્ર, દુર્ભગ, દુસ્વર તથા અનાદેય. આ પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં બંધાઈ ગઈ હોય તોપણ સમ્યકત્વના પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે.-પણ આયુબંધ કર્યો હોય તે સર્વથા છૂટતો નથી; છતાં સમ્યકત્વનો એવો પ્રભાવ છે કે, સાતમી નરકનું આયુ બાંધ્યું

મોક્ષસુખનું મૂળ કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન વગરનું જે કાંઈ જાણપણું કે જે કાંઈ આચરણ તે બધુંય દુઃખનું જ કારણ છે. અજ્ઞાની વ્રતાદિ કરે તોપણ મિથ્યાત્વનું પાપ તો તેને પડયું જ છે. સમ્યગ્દર્શન વગર જીવ જે કાંઈ કરે તેમાં સુખનો છાંટોય નથી, તેમાં તો દુઃખ જ છે. અને સમ્યગ્દર્શન થતાંવેંત જીવને પોતાના સ્વભાવના અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થાય છે. નરકમાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા સુખને અનુભવી રહે છે-જયારે સ્વર્ગના મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવને તે સુખની ગંધ પણ નથી.

અજ્ઞાની કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન વગર પણ વ્યવહાર કરીએ તે ધર્મનું કારણ થશે. અહીં તો કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન વગરની બધી કરણી દુઃખની જ દેનારી છે. આત્માના આનંદ-રૂપ સુખનું દાતાર તો સમ્યગ્દર્શન જ છે. દેવલોકના વૈભવમાં સુખ નથી પણ સમ્યગ્દર્શનમાં સુખ છે. દેવલોકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે સમ્યગ્દર્શનને લીધે સુખી છે, પણ કાંઈ દેવલોકના વૈભવને લીધે તે સુખી નથી. વૈભવ તરફ લક્ષ જાય તેટલું તો દુઃખ છે, આકુળતા છે.

સમ્યગ્દર્શન વગરનો જીવ શુભરાગના પરિણામને ધર્મ માની લ્યે છે; રાગ અને જ્ઞાન વચ્ચેના ભેદની તેને ખબર નથી. 'રાગ' અને 'જ્ઞાન' તેઓ અનેક હોવા છતાં અજ્ઞાનથી તે અનેકને એકપણે અનુભવે છે. ભાઈ, તારું ચૈતન્યતત્ત્વ રાગથી જુદું છે તેને જુદું જાણ. ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ રાગરૂપે કે દેહરૂપે નથી, આવા ચૈતન્યની કિંમત અજ્ઞાનીને દેખાતી

ઓળખ્યા. એવા જીવોને સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી, ને સમ્યગ્દર્શન વગર ધર્મ હોતો નથી.

તેથી મુમુક્ષુજીવે પોતાના સુખને માટે દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ બરાબર ઓળખી, સર્વ પ્રકારની મૂઢતા છોડી, વીતરાગ જૈનમાર્ગમાં કહેલાં તત્ત્વોનો સાચો નિર્ણય કરવો, અને પરથી ભિન્ન પોતાના ચિદાનંદસ્વભાવરૂપ આત્મતત્ત્વની રુચિ-પ્રતીતિ-સ્વાનુભૂતિ કરીને શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન ધારણ કરવું એમ ઉપદેશ છે.

આતમદેવ સુંદર છે,
સુંદર ને વળી ગુણી છે;
મિત્રો માની લેજો સર્વે,
કેવળીની વાત છે.

આ કેવળીનાં કહેણ છે,
મીઠાં અમૃત વહેણ છે;
સ્વીકારી તું આજ લે,
તો મુક્તિ તારી કાલ છે.

★

આત્મામાં જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ જેવો ત્રિકાળ છે તેવો પર્યાયમાં પ્રગટે તેનું નામ મોક્ષ, અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તેનું કારણ તે મોક્ષમાર્ગ; તેમાં પણ મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન એટલે શું? તે બીજી ગાથામાં કહ્યું હતું કે—
'પરદ્રવ્યનતેં ભિન્ન આપમેં રુચિ સમ્યક્ત્વ ભલા હૈ.'

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન આત્માની રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. મોક્ષાર્થીએ પહેલાં આવું સમ્યગ્દર્શન જરૂર પ્રગટ કરવું જોઈએ. જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા હું છું; શરીરાદિ અજીવ હું નથી, રાગાદિ આસ્રવ પણ હું નથી;–આ રીતે દેહાદિથી તથા રાગાદિથી ભિન્ન પોતાના આત્માની અનુભૂતિ કરતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. ને સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યારે શાસ્ત્રભણતર કે સંયમ ન હોય તોપણ મોક્ષમાર્ગ શરૂ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર કહે છે કે–'અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને ક્ષણમાત્રમાં જાત્યંતર કરીને જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.'

આવા સમ્યગ્દર્શનનું સાચું સ્વરૂપ જીવ અનંતકાળમાં સમજ્યો નથી ને વિકારને જ આત્મા માનીને તેના જ અનુભવમાં રોકાઈ ગયો છે. બહુ તો પાપ છોડીને શુભરાગમાં આવ્યો, પરંતુ શુભરાગ પણ અભૂતાર્થધર્મ છે, તે કાંઈ મોક્ષનું કારણ નથી. ને તેના અનુભવથી કાંઈ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. 'भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माइट्ठी' છે. બધા તત્ત્વોનો સાચો નિર્ણય સમ્યગ્દર્શનમાં સમાય છે. ચૈતન્યપ્રકાશી જ્ઞાયકસૂર્ય

આત્મા છે, તેના ચિહ્નોમાં રાગાદિ અંધારાં નથી; શુભાશુભ રાગ તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી. આવા રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવને જાણીને તેની પ્રતીત અને અનુભૂતિ કરવી તે અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન છે, તે સર્વનો સાર છે.

પરમાત્મપ્રકાશમાં કહે છે કે અનંતકાળથી સંસારમાં રખડતો જીવ બે વસ્તુ પામ્યો નથી—એક તો જિનવરસ્વામી, અને બીજું સમ્યક્ત્વ; બહારમાં તો જિનવરસ્વામી મળ્યા પણ પોતે તેનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખ્યું, માટે તેને જિનવરસ્વામી મળ્યા નથી—એમ કહ્યું. જિનવરનું સ્વરૂપ ઓળખતાં સમ્યગ્દર્શન થાય જ. સમ્યગ્દર્શન વગરના જ્ઞાન ચારિત્રને ભગવાનના માર્ગની એટલે કે સાચાઈની છાપ મળતી નથી. સમ્યગ્દર્શન વડે શુદ્ધઆત્માને શ્રદ્ધામાં લીધો ત્યારે જ્ઞાન સાચું થયું, ને આવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનવડે અનુભવમાં લીધેલા પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન થતાં ચારિત્ર પણ સાચું થયું. માટે કહ્યું કે મોક્ષમહેલકી પરથમ સીઢી સમ્યક્ ધારો ભવ્ય પવિત્રા. ધર્મનું પહેલું પગથિયું પુણ્ય નથી પણ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન વગર પુણ્ય પણ અનંતવાર જીવ કરી ચૂક્યો પણ તે સંસારનું જ કારણ થયું, ધર્મનું કારણ જરાપણ ન થયું. ધર્મ અને મોક્ષનું કારણ સમ્યગ્દર્શન જ છે. સમ્યગ્દર્શન કરી કરીને અનંતા જીવો મોક્ષમાં પધાર્યા છે; સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ જીવ મોક્ષને પામ્યો નથી.

આત્મા શું છે તેને જાણ્યા વગર જે રાગને જ આત્મા

માને છે તેને સમ્યગ્દર્શન નથી, સમ્યગ્દર્શન વગર જ્ઞાન નથી ને ચારિત્ર પણ નથી. સમ્યગ્દર્શન સહિત જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર શોભે છે. માટે હે ભવ્ય! આવા પવિત્ર સમ્યક્ત્વને આદરો. નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને તું શીઘ્ર ધારણ કર; કાળ ગુમાવ્યા વગર આવું સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કર. આત્મબોધ વગર શુભરાગથી તો માત્ર પુણ્યબંધન છે, તેમાં મોક્ષમાર્ગ નથી; અને સમ્યગ્દર્શન પછી પણ કાંઈ રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી, રાગ વગરના જે રત્નત્રય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે; જેટલો રાગ છે તેટલું તો બંધન છે. વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તે રાગ છે, વિકલ્પ છે, તે પવિત્ર નથી, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન તે પવિત્ર છે, વીતરાગ છે, નિર્વિકલ્પ છે. વિકલ્પથી જુદા પડીને, ચેતનાવડે જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માના અનુભવપૂર્વક પ્રતીત કરવી તે સાચું સમ્યક્ત્વ છે, તે મોક્ષનું સોપાન છે. માટે શુદ્ધાત્માને અનુભવમાં લઈને આવા સમ્યક્ત્વને ધારણ કરવાનો ઉપદેશ છે.

હે જીવો! આવો સરસ સમ્યક્ત્વનો મહિમા સાંભળીને હવે તમે જાગો, જાગીને ચેતો! સાવધાન થાઓ! ને આવા પવિત્ર સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના પુરુષાર્થવડે તેને ધારણ કરો. તેમાં પ્રમાદ ન કરો. આ દુર્લભ અવસરમાં સમ્યગ્દર્શન જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ફરીફરી આવો અવસર મળવો મુશ્કેલ છે. સમ્યગ્દર્શન ન કર્યું તો આ દીર્ઘસંસારમાં રખડતાં ક્યાંય પત્તો લાગે તેમ નથી. માટે હે શાણા સમજુ જનો! તમે ઉદ્યમવડે શીઘ્ર સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરો. સાવધાન

ને સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરો. આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો અવસર છે, તેને વૃથા ન ગુમાવો.

જે સમજદાર છે, જે આત્માને ભવદુઃખથી છોડાવવા માટે ને મોક્ષસુખના અનુભવ માટે સમ્યક્ત્વનો પિપાસુ છે, એવા ભવ્ય જીવને સંબોધીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રેરણા આપે છે. પ્રભુ! આ તારા હિતનાં ટાણાં છે. તું કાંઈ મૂઢ નથી પણ સમજુ છો, શાણો છો, હિત-અહિતનો વિવેક કરનાર છો, જડ-ચેતનનો વિવેક કરનાર છો; માટે તું શ્રીગુરુનો આ ઉત્તમ ઉપદેશ સાંભળીને હવે તરત સમ્યગ્દર્શન ધારણ કર. આટલે સુધી આવીને હવે વિલંબ ન કર. દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કર, તેનો ઊંડો ઉદ્યમ કર.

સમજ! સુન! ચેત! સયાને! હે શાણા જીવ! તું સાંભળ, સમજ ને સાવધાન થા. ચેતીને વિલંબ વગર સમ્યક્ત્વને ધારણ કર. એકલું સાંભળીને ન અટક, પણ તે સમજી સાવધાન થા. મોહનો અભાવ કરીને સાવધાન થા, ને તારી જ્ઞાનચેતના વડે તારા શુદ્ધ આત્માને ચેત...તેનો અનુભવ કર. સર્વજ્ઞ પરમાત્મામાં જે છે તે બધુંય તારા આત્મામાં પણ છે—એમ જાણી, પ્રતીત કરી, સ્વાનુભવ કર. મૃગની માફક બહારમાં ન ઢૂંઢ, અંદરમાં છે તેને અનુભવમાં લે.

જુઓ તો ખરા, પંડિત દૌલતરામજી ગૃહસ્થ-પંડિત હતા. તેમણે પણ કેવી સરસ રચના કરી છે! સંસારમાં રૂલતાં રૂલતાં અનંતકાળે માંડમાંડ આ મનુષ્યઅવતાર મળ્યો;

તેમાંય આવો જૈનધર્મ ને સત્સંગ મળ્યો, સમ્યગ્દર્શનનો આવો ઉત્તમ ઉપદેશ મળ્યો, તો હવે કોણ એવો મૂર્ખ હોય કે આવો અવસર નકામો ગુમાવે? ભાઈ! કાળ ગુમાવ્યા વગર અંતરમાં ઉદ્યમ વડે તું નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કર. ચાર ગતિનાં દુઃખ તેં ઘણાં સહ્યાં, હવે એ દુઃખથી છૂટવા આત્માની આ વાત સાંભળ. સમ્યગ્દર્શનની આવી ઉત્તમ વાત સાંભળીને હવે તું જાગૃત થા ને તરત સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર. આ તારો સમજવાનો કાળ છે, સમ્યગ્દર્શનનો અવસર છે, માટે અત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન ધારણ કર! જુઓ, કેવું સંબોધન કર્યું છે! ભોગભૂમિમાં ઋષભદેવના જીવને સમ્યગ્દર્શન માટે ઉપદેશ આપીને મુનિરાજે પણ એમ કહ્યું હતું કે હે આર્ય! હમણાં અત્યારે જ તું આ સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કર. તને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો આ કાળ છે: तद् गृहाण अद्य सम्यक्त्वं तल्लाभे काल एष ते। અને ખરેખર તે જીવે તત્ક્ષણે જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું. એ રીતે અહીં પણ કહે છે કે હે ભવ્ય! વિલંબ વગર હમણાં જ તું સમ્યક્ત્વને ધારણ કર! અને સુપાત્ર જીવ જરૂર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.

હે જીવ! જેટલો ચૈતન્યભાવ છે તેટલો જ તું છો. અજીવથી તારો આત્મા ભિન્ન છે, રાગાદિ મમતાથી પણ આત્માનો સ્વભાવ ભિન્ન છે; આવા આત્માના ભાન વગર અનંતકાળ વ્યર્થ ગુમાવ્યો, પણ હવે આ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તું એક ક્ષણ પણ ન ગુમાવીશ. તરત અંદરમાં સમ્યગ્

વીતરાગવિજ્ઞાન-પ્રશ્નોત્તરી (ત્રીજી ઢાળ)

આ પહેલાંનાં બે પુસ્તકોમાં છહઢાળાનાં બે અધ્યાયનાં પ્રવચનોમાંથી દોહન કરીને ૪૪૦ પ્રશ્ન-ઉત્તર આપવામાં આવ્યા છે. અહીં આ ત્રીજી ઢાળ ઉપરનાં પ્રવચનોમાંથી ૩૫૪ પ્રશ્ન-ઉત્તર આપવામાં આવ્યા છે. ટૂંકી ભાષા અને સરળ શૈલીના આ પ્રશ્નોત્તર સૌને ગમ્યા છે, અને છહઢાળાના વિશેષ અભ્યાસમાં ઉપયોગી થયા છે.

* પ્રશ્ન :—બીજી ઢાળના અંતમાં શું ભલામણ કરી છે?

* ઉત્તર :—'હે જીવ! હવે તું આત્મહિતના પંથમાં લાગ.'

૪૪૧. જીવના હિતનો પંથ શું છે?

સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર.

૪૪૨. જીવને દુઃખનું કારણ શું છે?

મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્ર.

૪૪૩. સુખ કોને કહેવાય?

જેમાં આકુળતા ન હોય તેને.

૪૪૪. એવું સુખ ક્યાં હોય?

જીવની મોક્ષદશામાં પૂરું સુખ હોય.

૪૪૫. સુખી થવા માટે જીવે શું કરવું જોઈએ?
જીવે મોક્ષના માર્ગમાં લાગવું જોઈએ.

૪૪૬. સત્યાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગ કયો છે?
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તે જ સત્યાર્થરૂપ છે

૪૪૭. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કેવો છે?
તે કારણરૂપ એટલે નિમિત્તરૂપ છે, સત્યાર્થરૂપ નથી

૪૪૮. મોક્ષના સત્યાર્થ માર્ગ કેટલા છે?
સાચો મોક્ષમાર્ગ એક જ છે, બે નથી

૪૪૯. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેને સાચા મોક્ષમાર્ગ માને તો?
-તો પં. ટોડરમલજીએ તેને મિથ્યાબુદ્ધિ કહેલ છે

૪૫૦. જૈનસિદ્ધાંતનું ખરૂ રહસ્ય કઈ રીતે સમજાય?
નિશ્ચયનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ એમ જ માની તેની શ્રદ્ધા કરવી; અને વ્યવહારનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની (ખરેખર એમ નથી એમ સમજી) તેની શ્રદ્ધા છોડવી.-આ રીતે જૈનસિદ્ધાંતનું ખરૂં રહસ્ય સમજાય છે.

૪૫૧. કોના આશ્રયે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે?
ભૂતાર્થસ્વભાવના આશ્રયે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

૪૫૨. મુનિવરો કઈ રીતે મોક્ષને સાધે છે?
નિશ્ચયનયના આશ્રયે મુનિવરો મોક્ષને સાધે છે.

૪૫૩. હજારો શાસ્ત્રોનો ભંડાર શેમાં ભર્યો છે?....સમયસારમાં.

૪૬૪. સુખ માટે જીવે શેમાં લાગવું જોઈએ?
નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં નિરંતર લાગ્યા રહેવું.

૪૬૫. સુખ શું છે?—આત્માનો સ્વભાવ.

૪૬૬. રાગ શું છે?—તે કાંઈ આત્માનો સ્વભાવ નથી

૪૬૭. કોને જાણતાં સુખ થાય છે?
સુખસ્વભાવી આત્માને જાણતા સુખ થાય છે.

૪૬૮. સુખ રાગમાં હોય? કે વીતરાગતામાં?
વીતરાગતામાં જ સુખ છે; રાગમાં સુખ નથી.

૪૬૯. રાગમાં અને પુણ્યમાં સુખ માને તો?
તો તેને રાગ અને પુણ્ય વગરના મોક્ષની શ્રદ્ધા નથી.

૪૭૦. આત્માના અતીન્દ્રિય સુખને કોણ જાણે છે?
ધર્મી જ તે સુખને જાણે છે.

૪૭૧. તે સુખ કેમ અનુભવાય?
વીતરાગવિજ્ઞાનવડે જ તે સુખ અનુભવાય છે.

૪૭૨. પુણ્ય બાંધવાના ભાવમાં શું છે?—આકુળતા અને દુઃખ.

૪૭૩. પુણ્યફળના ભોગવટામાં શું છે?—આકુળતા અને દુઃખ.

૪૭૪. સુખ ક્યાં છે?
આત્મા સ્વયં સુખસ્વરૂપ છે, તેની સન્મુખતા તે સુખ છે.

૪૭૫. શેના વગર સુખ ન થાય?
વીતરાગ-વિજ્ઞાન વગર કોઈને સુખ ન થાય.

૪૭૬. ધર્મી જીવ શેમાં રાજી છે?
ધર્મી જીવ ઈન્દ્રપદના વૈભવમાંય રાજી નથી, ચૈતન્યના આનંદમાં જ તે રાજી છે.

૪૭૭. જીવ હેરાન કેમ થઈ રહ્યો છે?
આત્મામાં સુખ છે–તેને ભૂલ્યો છે તેથી.

૪૭૮. બાહ્ય વિષયોમાંથી સુખ કેમ નથી મળતું?
ત્યાં સુખ છે જ નહિ–પછી ક્યાંથી મળે?

૪૭૯. ધનવાન સુખી, દરિદ્ર દુઃખી–એ સાચું?
ના; નિર્મોહી સુખી ને મોહી દુઃખી.

૪૮૦. જડ વૈભવમાં સુખ છે?
ના; સુખ તે તો આત્માનો વૈભવ છે.

૪૮૧. ભગવાન સિદ્ધો અને અરિહંતો શું કરે છે?
બાહ્યસાધન વગર જ આત્માના આનંદને અનુભવે છે.

૪૮૨. મોક્ષના અર્થીએ શું કરવું જોઈએ?
મોક્ષના માર્ગે ચાલવું જોઈએ.

૪૮૩. મોક્ષનો માર્ગ શું છે?
વીતરાગ રત્નત્રય સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર.

૪૮૪. તે મોક્ષના માર્ગમાં રાગ આવે?
ના; રાગ તો બંધમાર્ગ છે, ને મોક્ષમાર્ગ નથી.

૪૮૫. સાચો–સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ ક્યો છે?
જે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે તે જ સત્યાર્થ–સાચો છે.

૪૮૬. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કેવો છે?
તે ઉપચારથી નિશ્ચયનું કારણ છે.

૪૮૭. તેને ઉપચારથી કારણ કેમ કહ્યું?
તે મોક્ષમાર્ગનો સહકારી છે તેથી; (તે પોતે ખરો મોક્ષમાર્ગ નથી પણ મોક્ષમાર્ગમાં સાથે રહેલ છે.)

૪૮૮. સાચું કારણ કેવું હોય?
સાચાં કારણ-કાર્ય એક જાતનાં હોય; એટલે શુદ્ધતાનું કારણ શુદ્ધતા જ હોય, શુદ્ધતાનું કારણ રાગ ન હોય.

૪૮૯. સાચો મોક્ષમાર્ગ કેવો છે?
શુદ્ધ સ્વદ્રવ્યને આશ્રિત છે.

૪૯૦. ઉપચાર મોક્ષમાર્ગ કેવો છે?
પરદ્રવ્યને આશ્રિત છે.

૪૯૧. સાચો મોક્ષમાર્ગ જાણીને શું કરવું?
તેમાં લાગ્યા રહેવું. (शिवमग लाग्यो चहिए)

૪૯૨. નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ક્યારે જાણ્યા કહેવાય?
નિશ્ચયને એકને આદરે ત્યારે.

૪૯૩. નિશ્ચય માર્ગ કેવો છે?
તે પોતાના શુદ્ધ ઉપાદાનથી પ્રગટેલો છે.

૪૯૪. વ્યવહાર માર્ગ કેવો છે?......તે પરાશ્રયે થયેલો છે.

૪૯૫. સાચા મોક્ષમાર્ગ કેટલા છે?......એક જ છે.

૫૧૭. રાગાદિભાવો કેવા છે?—તે પરપદ છે, દુઃખનો માર્ગ છે.

૫૧૮. મોક્ષનો માર્ગ શેમાં સમાય છે?
સ્વપદમાં, એટલે નિજસ્વરૂપમાં સમાય છે.

૫૧૯. સાધકનું સ્વસંવેદનરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન કેવું છે?
તે કેવળજ્ઞાનની જ જાતનું છે, અતીન્દ્રિય છે.

૫૨૦. સમ્યક્ચારિત્ર કેવું છે?
શુભાશુભરાગથી નિવૃત્તિરૂપ અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

૫૨૧. શુભાશુભરાગ કેવા છે?—સંસારનાં કારણ છે.

૫૨૨. સમ્યક્ચારિત્ર કેવું છે?
મોક્ષનું કારણ છે; રાગ વગરનું છે.

૫૨૩. વિકલ્પમાં ચેતના છે?—ના.

૫૨૪. ચેતનામાં વિકલ્પ છે?—ના; બંનેનું સ્વરૂપ જુદું છે.

૫૨૫. આત્મામાં લીનતારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર ક્યારે થાય?
આત્માને ઓળખીને અનુભવ કરે ત્યાર પછી જ.

૫૨૬. ચોથાગુણસ્થાને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સાથે ચારિત્ર હોય?
હા, સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્ર હોય.

૫૨૭ મુનિદશાનું ચારિત્ર ક્યારે હોય?
છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને.

૫૨૮. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત ક્યારે થાય?—ચોથાગુણસ્થાનથી.

૫૨૯. આત્માને જાણવા પહેલાં તેની શ્રદ્ધા થઈ શકે ?

ના; બંને સાથે જ થાય છે.

૫૩૦. જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં કેટલા નયો છે? —અનંત.

૫૩૧. જ્ઞાન મોક્ષનું સાધક ક્યારે થાય ?

અંતરમાં વળીને આત્માને અનુભવે ત્યારે.

૫૩૨. મોક્ષમાર્ગના નિશ્ચય ને વ્યવહાર ક્યાં લાગુ પડે ?

જ્યાં સાચો માર્ગ પ્રગટ્યો હોય ત્યાં.

૫૩૩. અનંતકાળથી રાગ કરવા છતાં સુખ કેમ ન મળ્યું ?

કેમકે સુખનું સાધન રાગ નથી.

૫૩૪. તો સુખનું સાધન શું છે ?

વીતરાગ-વિજ્ઞાન જ સુખનું સાધન છે.

૫૩૫. રાગથી લાભ નથી માન્યો એમ ક્યારે કહેવાય ?

રાગથી જુદી ચેતનવસ્તુનું લક્ષ કરે ત્યારે.

૫૩૬. કેવળજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન, બંનેની જાતમાં કંઈ ફેર છે ?

ના; બંને એક જ જાતનાં છે.

૫૩૭. શેમાં ઉપયોગ જોડતાં સુખ થાય ?

સુખસ્વરૂપી આત્મામાં ઉપયોગ જોડતાં સુખ થાય.

૫૩૮. ત્વરાથી શું કરવું ?

'સ્વદ્રવ્યના રક્ષક ત્વરાથી થાઓ.'

૫૩૯. રાગમાં જરાય પણ આનંદ છે ?

ના; તેમાં તો દુઃખ જ છે.

૫૪૦. રાગ દુઃખ છે, દુઃખ વડે સુખ સધાય ?

ના; સુખનું સાધન પણ સુખરૂપ જ હોય.

૫૪૧. અરિહંતને ઓળખીને જીવ શું કરવા માંગે છે?

અરિહંત જેવા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ ઢળવા માંગે છે.

૫૪૨. સમ્યગ્દર્શનના સહચર તરીકે કોણ હોઈ શકે?

સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની જ માન્યતા હોય.

૫૪૩. વીતરાગી દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રો શું સિદ્ધ કરે છે?

તેઓ આત્માના સર્વજ્ઞસ્વભાવને સિદ્ધ કરે છે.

૫૪૪. આ છહઢાળા કેવી છે?

ઘરે–ઘરે બાળકોને ભણાવવા જેવી છે. અહો! આવા વીતરાગી–વિજ્ઞાનનો ઘર–ઘર પ્રચાર કરવા જેવો છે.

૫૪૫. જૈનસિદ્ધાંતનું તથ્ય શું છે?

જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપ આત્મા અનુભવમાં લેવો તે.

૫૪૬. જ્ઞાન-શ્રદ્ધા વગેરે કોઈ રાગના આશ્રયે છે?

ના; કેમકે તેઓ રાગના અંશ નથી.

૫૪૭. આત્માના આશ્રયે શું પ્રગટે?

રાગ ન પ્રગટે, પણ રાગવગરનાં ગુણો પ્રગટે.

૫૪૮. દુઃખ વગર આત્મામાં બીજું કાંઈ છે?

હા; આનંદનો આખો સમુદ્ર ભરેલો છે.

૫૪૯. અનંતા તીર્થંકરોએ મોક્ષમાર્ગ કઈ રીતે સાધ્યો?

સ્વસન્મુખ થઈને શુદ્ધાત્માના આશ્રયે

૫૫૦. [illegible] શું ઉપદેશ કર્યો?

[illegible] અનુભૂતિ કરો!

૫૫૧. મોક્ષમાર્ગ કેટલો છે ?

રત્નત્રયની જેટલી શુદ્ધતા હોય તેટલો.

૫૫૨. મોક્ષમાર્ગનો કોઈ અંશ શુભરાગને કે શરીરને આશ્રયે છે?

ના; આખોય મોક્ષમાર્ગ આત્માના જ આશ્રયે છે.

૫૫૩. તે મોક્ષમાર્ગ કેવો છે ?

સરસ...સુંદર અને સ્વાધીન છે.

૫૫૪. સરસ અને સુંદર કેમ છે ?

કેમકે રાગ વગરનો છે; રાગમાં સુંદરતા નથી.

૫૫૫. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન શું છે?

પરથી ભિન્ન આત્માની રુચિ તે સમ્યક્ત્વ છે.

૫૫૬. તે સમ્યક્ત્વ કેવું છે?

ભલું છે, ઉત્તમ છે, સારૂં છે, હિતકર છે, સત્ય છે.

૫૫૭. સમ્યગ્જ્ઞાન શું છે ?

આત્મસ્વરૂપનું જાણપણું તે સાચી જ્ઞાનકળા છે.

૫૫૮. સમ્યક્ચારિત્ર શું છે?

આત્મસ્વરૂપમાં લીનતા તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

૫૫૯. સુખી થવા જીવે શું કરવું?

આવા મોક્ષમાર્ગના ઉદ્યમમાં લાગ્યા રહેવું.

૫૬૦. સૌથી શ્રેષ્ઠ કળા કઈ?

આત્મસ્વરૂપને જાણવારૂપ જ્ઞાનકળા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે

૫૬૧. [illegible]

૫૬૨. ચોથાગુણસ્થાને અવ્રતી ગૃહસ્થનું સમ્યગ્જ્ઞાન કેવું છે?

અહો! તે જ્ઞાન પણ કેવળજ્ઞાનની જાતનું જ છે. તે જ્ઞાન રાગની જાતનું નથી, રાગથી તો જુદું છે.

૫૬૩. ભગવાને શુભરાગને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે?

ના; તેને તો ભગવાને બંધમાર્ગ કહ્યો છે.

૫૬૪. મોક્ષના કારણરૂપ ચારિત્ર કેવું છે?

તે શુભ-અશુભક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ છે, ને શુદ્ધચૈતન્ય-સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિરૂપ છે.

૫૬૫. શરીરની ક્રિયામાં કે રાગમાં ચારિત્ર છે?......ના.

૫૬૬. સાચું શ્રદ્ધાન ક્યારે થાય છે?

જ્યારે આત્મસ્વરૂપને બરાબર જાણે ત્યારે.

૫૬૭. સાચું જ્ઞાન કયું?

જે મોક્ષને સાધે...ને આનંદ આપે.

૫૬૮. રાગને મોક્ષમાર્ગ માનવો–તે વાત કેવી છે?

તે કાચના કટકાને કિંમતી હીરો માનવા જેવું છે.

૫૬૯. મોક્ષપદ કેવું છે?

સદા કિંમતી છે; તે રાગમાં ભળી જાય તેવું નથી.

૫૭૦. પહેલાં ચારિત્ર લઈ લ્યો, પછી સમ્યક્ત્વ થશે–એમ માનનાર જીવ કેવો છે?

–તેને મોક્ષમાર્ગની ખબર નથી; તે સમ્યક્ત્વને કે ચારિત્રને ઓળખતો નથી.

૫૭૧. અજ્ઞાની જે રાગને મોક્ષમાર્ગ માને છે તે કેવો છે?

તે બધા અજીવ છે.

૬૩૨. અજીવમાં સુખ હોય?—કદી ન હોય.

૬૩૩. પરલક્ષી શુભાશુભભાવોમાં સુખ છે?—ના.

૬૩૪. સંવર-નિર્જરારૂપ સુખમાં કોની સન્મુખતા છે?
તેમાં આત્માની સન્મુખતા છે.

૬૩૫. આસ્રવ-બંધરૂપ દુઃખમાં કોની સન્મુખતા છે?
તેમાં પરસન્મુખતા છે.

૬૩૬. મનુષ્યક્ષેત્રમાં અત્યારે અરિહંતો છે?
હા, વિદેહમાં સીમંધરસ્વામી વગેરે લાખો અરિહંતો છે.

૬૩૭. આ ભરતક્ષેત્રમાં કોઇ અરિહંત હતા?
હા; અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં મહાવીરપ્રભુ વિચરતા હતા.

૬૩૮. સંસ્કૃતભાષામાં પહેલવહેલા સિદ્ધાંતસૂત્ર કોણે રચ્યાં?
શ્રી ઉમાસ્વામીએ મોક્ષશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું; તેઓ કુંદકુંદાચાર્યદેવના શિષ્ય હતા.

૬૩૯. તે મોક્ષશાસ્ત્ર ઉપર કોણે-કોણે ટીકા રચી છે?
પૂજ્યપાદસ્વામીએ સર્વાર્થસિદ્ધિ, અકલંકદેવે તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિક, અને વિદ્યાનંદીસ્વામીએ તત્ત્વાર્થશ્લોક-વાર્તિક,—એ ત્રણ મહાન ટીકાઓ રચી છે.

૬૪૦. તે મોક્ષશાસ્ત્રનું પહેલું જ સૂત્ર શું છે?
'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ।'

૬૪૧. સમયસારની ૧૧મી ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન કોને કહ્યું છે?
ભૂતાર્થસ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.

જે પોતે અંતરાત્મા થાય તે.

૬૫૪. એકલા અનુમાનવડે જ્ઞાનીને ઓળખી શકાય?—ના.

૬૫૫. રાગ અને શરીરનો નાશ થાય તો આત્મા જીવે?
હા; આત્મા પોતાના ચેતનસ્વભાવે સદા જીવંત છે.

૬૫૬. આત્માને અનુભવનારા અંતરાત્મા કેવા છે?
તેઓ પરમાત્માના પાડોશી છે.

૬૫૭. અંતરાત્માને રાગ હોય?
કોઈને હોય છે; બધાયને નથી હોતો.

૬૫૮. રાગ હોવા છતાં અંતરાત્મા શું કરે છે?
પોતાની ચેતનાને રાગથી જુદી અનુભવે છે.

૬૫૯. અંતરાત્માની ઓળખાણ કરતાં શું થાય?
જીવ-અજીવનું સાચું ભેદજ્ઞાન થઈ જાય.

૬૬૦. શરીરથી, રાગથી લાભ માને તો શું થાય?
તો તે રાગથી ને શરીરથી છૂટી શકે નહિ, ને વીતરાગી મોક્ષમાર્ગમાં આવી શકે નહિ; એટલે સંસારમાં જ રહે.

૬૬૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિને અશુભભાવ હોય ત્યારે?
—ત્યારે પણ તે અંતરાત્મા છે.

૬૬૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભભાવ કરતો હોય ત્યારે?
—ત્યારે પણ તે બહિરાત્મા છે.

૬૬૩. રાગ વખતે અંતરાત્માની ચેતના કેવી છે?
ત્યારે પણ તેની ચેતના રાગથી અલિપ્ત જ છે.

૬૬૪. વ્યવહારરત્નત્રયવાળો અજ્ઞાની કેમ છે?

અવ્રતી-જઘન્ય-અંતરાત્માથી પણ તે હલકો છે; તેનું સ્થાન મોક્ષમાર્ગમાં નથી.

૬૬૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિની પરિણતિ કેવી છે?

કોઈ અદ્ભુત-આશ્ચર્યકારી છે; જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન છે.

૬૬૬. અવિરત-સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેટલી કર્મપ્રકૃતિ નથી બંધાતી!

તેને કુલ ૪૩ કર્મપ્રકૃતિ તો બંધાતી જ નથી. (૪૧ + ૨)

૬૬૭. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંયમ છે?

ના; સંયમ નથી, પણ સંયમની ભાવના નિરંતર વર્તે છે.

૬૬૮. નાનામાં નાના સમ્યગ્દૃષ્ટિની આત્મશ્રદ્ધા કેવી છે?

સિદ્ધ ભગવાન જેવી.

૬૬૯. કુંદકુંદદેવે મોક્ષપ્રાભૃતમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેવો કહ્યો છે?

'તે ધન્ય છે, કૃતકૃત્ય છે, શૂરવીર છે, પંડિત છે.'

૬૭૦. સર્વજ્ઞ-પરમાત્માની જેને શ્રદ્ધા નથી તે જીવ કેવો છે?

તે જીવ બહિરાત્મા છે, ગૃહીત-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

૬૭૧. સર્વજ્ઞનો ખરો સ્વીકાર કોણ કરે છે?

જ્ઞાનદૃષ્ટિવંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ સર્વજ્ઞનો ખરો સ્વીકાર કરે છે.

૬૭૨. સર્વજ્ઞના સ્વીકારમાં શું-શું આવે છે?

અહા! સર્વજ્ઞના સ્વીકારમાં તો જ્ઞાનસ્વભાવનો સ્વીકાર છે; તે ધર્મનો મૂળ પાયો છે, તેમાં તો અપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાન છે; રાગ ને જ્ઞાનની ભિન્નતાનો અનુભવ છે.

૬૭૩. સર્વજ્ઞતા કેવી છે?

અહો! એની શી વાત! એ તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ છે,

જીવનો અશુદ્ધ ઉપયોગ.

૬૮૩ પુણ્ય-પાપના આસ્રવો તથા બંધ કેવા છે?

જીવને દુઃખનાં કારણ છે, તેથી છોડવા જેવાં છે.

૬૮૪. ટૂંકું-સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધા હોય?

હા; જિનમાર્ગ અનુસાર તેને બરાબર તત્ત્વશ્રદ્ધા હોય છે.

૬૮૫. તત્ત્વોને જાણીને શું કરવું?

હિતરૂપ તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવા, ને દુઃખરૂપ તત્ત્વોને છોડવા.

૬૮૬. દુર્ભાગી કોણ?

અવસર પામીને પણ જે આત્માને ન ઓળખે તે.

૬૮૭. વિદ્યાર્થીઓએ શું કરવું જોઇએ?

તેમણે પણ આવું વીતરાગી ભણતર ભણવું જોઇએ.

૬૮૮. પરમેશ્વર કેવા છે?

તેઓ જગતને જાણનારા છે, પણ જગતના કર્તા નથી.

૬૮૯. જગતના પદાર્થો કેવા છે?

સ્વયં સત્ છે. બીજો કોઈ તેનો કર્તા નથી

૬૯૦. આત્માના અનુભવ વગર સર્વજ્ઞને ઓળખી શકાય?—ના

૬૯૧. શરીર છેદાય-ભેદાય ત્યારે જીવ શાંતિ રાખી શકે?

હા; કેમકે જીવ શરીરથી જુદો છે.

૬૯૨. જીવની ભૂલ કયારે છૂટે?

પોતાની ભૂલને, તેમજ પોતાના ગુણને જાણે ત્યારે.

૬૯૩. જીવને સુખ-દુઃખનું કારણ કોણ?

પોતાના ગુણ-દોષ; બીજું કોઈ નહીં, કર્મ પણ નહીં;

૬૯૪. આત્માનો સ્વભાવ દુઃખનું કારણ થાય?
ના; આત્માનો સ્વભાવ સુખનું જ કારણ છે.

૬૯૫. રાગ કે પુણ્ય કદી સુખનું કારણ થાય?
ના; રાગ અને પુણ્ય તો સદાય દુઃખનું જ કારણ છે.

૬૯૬. આમ જાણનાર જીવ શું કરે છે?
પુણ્ય-પાપથી જુદો પડીને આત્મા તરફ વળે છે.

૬૯૭. પુણ્યથી ભવિષ્યમાં સુખ મળશે એ સાચું?—ના.

૬૯૮. અજ્ઞાનીઓ કોને આદરે છે?—પુણ્યને.

૬૯૯. જ્ઞાની કોને આદરે છે?
પુણ્ય-પાપ વગરની જ્ઞાનચેતનાને.

૭૦૦. આત્માને એકકોર મુકીને ધર્મ થઈ શકે?
કદી ન થાય; આત્માને ઓળખીને જ ધર્મ થાય.

૭૦૧. સમ્યગ્દર્શનનાં નિમિત્ત કોણ છે?
સાચાં દેવ-ગુરુ-ધર્મ જ સમ્યક્ત્વનાં નિમિત્ત છે.

૭૦૨. ગુણ શું? પર્યાય શું? દ્રવ્ય શું?
ટકે તે ગુણ; પલટે તે પર્યાય; ગુણ-પર્યાયવંત દ્રવ્ય.

૭૦૩. વીતરાગી દેવ કોણ?—અરિહંત અને સિદ્ધ.

૭૦૪. નિર્ગ્રંથ ગુરુ કોણ?—આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ.

૭૦૫. સાચો ધર્મ કયો?—સમ્યક્ત્વાદિ વીતરાગભાવ

૭૦૬. ઈંડાંમાં જીવ છે?
હા; તે પંચેન્દ્રિય જીવ છે; તેનો આહાર તે માંસાહાર જ છે.

૭૦૭. વીતરાગમાર્ગમાં અહિંસા કોને કહે છે?

અહો, બહુમાનથી તેમના ચરણોમાં શિર નમી પડે છે.

૭૪૨. ધર્મમાં મોટો કોણ?

જેના ગુણ વધારે તે મોટો; ધર્મમાં પુણ્યવડે મોટાઈ નથી.

૭૪૩. ધર્મી એકલો હોય તો?

–તોપણ તે મુંઝાય નહીં; સત્યમાર્ગમાં તે નિઃશંક છે.

૭૪૪. જેમ માતાને પુત્ર વહાલો છે, તેમ ધર્મીને શું વહાલું છે?

ધર્મીને વહાલા છે સાધર્મી; ધર્મીને વહાલા છે રત્નત્રય.

૭૪૫. ધર્મની સાચી પ્રભાવના કોણ કરી શકે?

જેણે પોતે ધર્મની આરાધના કરી હોય તે.

૭૪૬. ધર્મીને ચક્રવર્તીપદનોય મદ કેમ નથી?

કેમકે ચૈતન્ય–તેજ પાસે ચક્રવર્તીપદ ઝાંખું લાગે છે.

૭૪૭. મનુષ્યનો ઉત્તમ અવતાર પામીને શું કરવું?

ચૈતન્યની આરાધનાવડે ભવના અંતનો ઉપાય કરવો.

૭૪૮. પુત્રને દીક્ષા માટે માતાએ કઈ શરતે રજા આપી?

–એવી શરતે કે, ફરીને બીજી માતા ન કરવી.

૭૪૯. શરીરના સુંદર રૂપનો મદ ધર્મીને કેમ નથી?

કેમકે સૌથી સુંદર એવું ચૈતન્યરૂપ તેણે દેખ્યું છે

૭૫૦. કદરૂપો–કાળો–કુબડો મનુષ્ય ધર્મ કરી શકે?....હા.

૭૫૧. શરીરના સુંદર રૂપથી આત્માની શોભા છે? ... ના.

૭૫૨. આત્મા શેનાથી શોભે છે?...સમ્યગ્દર્શનરૂપ આભૂષણથી.

૭૫૩. સૌથી ઊંચામાં ઊંચું ભણતર કયું?

જે જ્ઞાનવડે આત્માની અનુભૂતિ થાય તે.

૭૫૪. સાચા શ્રુતજ્ઞાનનું ફળ શું?....આનંદ અને વીતરાગતા

૭૫૫. બાહ્યભણતરની કે ઇંદ્રિયજ્ઞાનની મહત્તા કોને લાગે?

આત્માના કેવળજ્ઞાનસ્વભાવને જે નથી જાણતો તેને.

૭૫૬. ધર્મીને બહારના ઠાઠ-વૈભવનો મદ કેમ નથી?

કેમકે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવો ચૈતન્યવૈભવ તેણે દેખ્યો છે.

૭૫૭. ધર્મીનાં જાતિ અને કુળ કયા છે?

અમે સિદ્ધભગવંતોની જાતના, તીર્થંકરોના કુળના છીએ.

૭૫૮. ભરત અને બાહુબલી લડ્યા ત્યારે શું થયું?

તે વખતેય બંનેની જ્ઞાનચેતના રાગથી જુદી જ હતી.

૭૫૯. શુભરાગને ધર્મ માને તેને ત્યાગ-વૈરાગ્ય હોય?—ના.

૭૬૦. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અવ્રતી હોય તોપણ પ્રશંસનીય છે?

હા; અવ્રતી હોય છતાં તેનું સમ્યક્ત્વ પ્રશંસનીય છે.

૭૬૧. સંત-જ્ઞાનીઓ વારંવાર શું કહે છે?

'જરાપણ કાળ ગુમાવ્યા વગર સમ્યક્ત્વને ધારણ કરો.

૭૬૨. સમ્યગ્દર્શન તો ગમે તે ધર્મમાં થાય ને?

ના; જૈનમાર્ગ સિવાય બીજે સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી.

૭૬૩. સમ્યગ્દર્શન થતાં જીવને શું થયું?

તે પંચપરમેષ્ઠીની નાતમાં ભળ્યો.

૭૬૪. સમ્યગ્દર્શન વગરની શુભ કરણી પણ કેવી છે?

તે પણ જીવને દુઃખકારી છે.

૭૬૫. શું નરકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય?—હા, અસંખ્યાત છે.

૬. કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મનુષ્ય મરીને વિદેહમાં ઊપજે?—ના.

૭૬૭. જૈનમાર્ગ કેવો છે?—એ ભગવાન થવાનો માર્ગ છે.

૭૬૮. ત્રણકાળ ને ત્રણલોકમાં જીવને શ્રેય શું છે?
સમ્યક્ત્વ સમાન બીજું કોઇ શ્રેય નથી.

૭૬૯. જીવને જગતમાં અહિતકારી શું છે?
મિથ્યાત્વ સમાન અહિતકારી બીજું કોઈ નથી.

૭૭૦. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સ્વર્ગમાં જાય તો?
—તે પણ સંસાર જ છે; તે ક્યાંય સુખી નથી.

૭૭૧. સુખી કોણ છે?
સુખી તો સમકિતી છે કે જેણે ચૈતન્યતત્ત્વને જોયું છે.

૭૭૨. સમ્યક્ત્વ વગરની બધી કરણી કેવી છે?
દુઃખની જ દેનારી છે.

૭૭૩. દુનિયા શું જુએ છે?
દુનિયા તો બહારના ઠાઠમાઠને દેખે છે, ચૈતન્યને નથી દેખતી.

૭૭૪. ચૈતન્યના જેટલા ધર્મો છે તે બધાનું મૂળ શું છે?
સર્વ ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે—'દંસણમૂલો ધમ્મો'

૭૭૫. હવે શીઘ્ર શું કરવા જેવું છે?
હે જીવ! તું સમ્યક્ત્વને શીઘ્ર ધારણ કર...નકામો કાળ ન ગુમાવ

૭૭૬. જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે સમ્યક્ત્વ વગર કેવાં છે?
તે સમ્યક્પણું પામતાં નથી, ઊલટું તે મિથ્યા છે

૭૭૭. [illegible] સુખ [illegible] જણાય?—ના.

૭૭૮. મોક્ષનો રસ્તો શું છે?—સમ્યક્ત્વસહિત સ્વાનુભૂતિ.

૭૭૯. સમ્યક્ત્વને અને શુભરાગને કાંઈ સંબંધ છે?
ના; બંને ભાવો તદ્દન જુદા છે

૭૮૦. સમ્યક્ત્વ થતાં શું થયું?
પહેલાં જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે હવે મોક્ષહેતુ થયું.

૭૮૧. સંસારમાં ભમતો જીવ કઈ બે વસ્તુ પૂર્વે નથી પામ્યો?
એક તો જિનવરસ્વામી, અને બીજું સમ્યક્ત્વ.

૭૮૨. ભગવાન પાસે તો જીવ અનંતવાર ગયો છે ને?
હા,–પણ તેણે ભગવાનને ઓળખ્યા નહીં.

૭૮૩. ભગવાનને ઓળખે તો શું થાય?
આત્મા ઓળખાય ને સમ્યગ્દર્શન થાય જ.

૭૮૪. અનંતાજીવ મોક્ષ પામ્યા–તે બધા શું કરીને મોક્ષ પામ્યા?
સમ્યગ્દર્શન કરીકરીને અનંતાજીવો મોક્ષ પામ્યા છે.

૭૮૫ સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ મોક્ષ પામ્યું છે?—ના.

૭૮૬. સમ્યક્ત્વનો પરમ મહિમા સાંભળીને શું કરવું?
હે જીવો! તમે જાગો...સાવધાન થાઓ...ને સ્વાનુભવ કરો.

૭૮૭. ઋષભદેવના જીવને સમ્યક્ત્વ પમાડવા મુનિઓએ શું કહ્યું?
'હે આર્ય! આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો અવસર છે. માટે તું હમણાં જ સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કર.

૭૮૮. તે સાંભળીને ઋષભદેવના જીવે શું કર્યું ?

મુનિઓની હાજરીમાં તે જ વખતે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું.

૭૮૯. આ ઉદાહરણ ઉપરથી અમારે શું કરવું ?

સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરો....‘ કાલ વૃથા મત ખોવો.’

૭૯૦. દેવોના અમૃત કરતાંય ઊંચો રસ કયો છે ?

સમ્યગ્દૃષ્ટિનો અતીન્દ્રિય આત્મરસ અમૃતથી પણ ઊંચો છે.

૭૯૧. સમ્યગ્દર્શન થતાં શું થયું ?

અહા, સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્મામાં મોક્ષનો સિક્કો લાગી ગયો.

૭૯૨. આ કાળે સમ્યગ્દર્શન પામી શકાય ?

હા. અનેક પામ્યા છે.

૭૯૩. આ ત્રીજા અધ્યાયમાં શેનો ઉપદેશ છે ?

મોક્ષના મૂળરૂપ સમ્યગ્દર્શનની આરાધનાનો.

૭૯૪. આ ઉપદેશ સાંભળીને શું કરવું ?

‘ હે જીવ ! તું આજે જ સમ્યક્ત્વને ધારણ કર ! ’

